

Ἀπὸ τὴν πρωτολογία στὴ «λειτουργικὴ ἐσχατολογία»

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΠΑΤΡΩΝΟΥ*

1. Πρωτολογία, ἱστορία καὶ ἐσχατολογία

Ὁ λόγος περὶ τῶν ἀρχικῶν καὶ πρώτων, γιὰ τὸν ἄχρονο «χρόνο» τῆς Δημιουργίας καὶ τῆς Ἐδέμ πρὶν ἀπὸ τὴν πώση, ὀνομάζεται στὴ θεολογικὴ γλώσσα *πρωτολογία*. Ὁ λόγος περὶ τῶν ἐσχάτων καὶ τελικῶν, γιὰ τὸν ἄχρονο «καιρὸ» τῆς αἰωνιότητος καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν πτωτικὴ ἱστορία, ὀνομάζεται *ἐσχατολογία*. Ἡ ἱστορία, ὅπως τὴν γνωρίζουμε καὶ τὴν βιώνουμε στὴ ζωὴ μας, μὲ ὅλες τὶς τραγικὲς συνέπειες τῆς πώσης, ὀρίζεται μεταξὺ πρωτολογίας καὶ ἐσχατολογίας. Ἔχει ἐπομένως ἡ ἱστορία ἀρχὴ καὶ τέλος. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ «ἐν τῷ μεταξύ» τοῦ χωρόχρονου τῆς ὑπαρξῆς τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, τῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν ἐξελίξεων, τῶν φθοροποιῶν ἀντιπαραθέσεων καὶ ἐπικίνδυνων ρήξεων, μεταξὺ τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, τοῦ εἶδους καὶ τοῦ φύλου, ἔρχεται ἡ θεολογία νὰ ἐρμηνεύσει καὶ νὰ φωτίσει τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἱστορίας τῆς δημιουργίας.

Ἡ θεολογία, θὰ λέγαμε, πῶς οὐσιαστικὰ εἶναι γεωκεντρικὴ καὶ ἱστορικοκεντρικὴ, μὲ ἄλλα λόγια ἀνθρωποκεντρικὴ καὶ κατ' ἐπέκταση θεοκεντρικὴ, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναφορᾶς στὴ λυτρωτικὴ καὶ σωτηριολογικὴ παρέμβαση τοῦ Θεοῦ στὴν ἀνθρωπότητα διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀναφορὰ τῆς στῆν πρωτολογία καὶ ἐσχατολογία πρέπει νὰ ἐπικεντρώνεται στὸ κατ' οὐσίαν θέμα τῆς ἱστορίας μας ποὺ εἶναι ἡ λύτρωση καὶ ἡ σωτηρία στὴν ὀλοκλήρωση καὶ τελείωση τῆς θέωσης. Ὁ ἐρμηνευτὴς θεολόγος διατυπώνει ἀπλᾶ ὑποθέσεις καὶ στοχαστικὲς ὑποψίες μὲ ἓνα ποιητικὸ ἢ προφητικὸ τρόπο γιὰ τὸν

* Ὁ Γεώργιος Π. Πατρῶνος εἶναι Ὁμ. Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ἄχρονο «χρόνο» τῆς πρωτολογίας καὶ τὸν ἄχρονο «καιρό» τῆς ἐσχατολογίας, ὡς ἑνὸς ἀπροσδιορίστου «πρὶν» καὶ ἑνὸς ἀτελευτήτου «μετά» τοῦ γνωστοῦ μας χρόνου τῆς ἱστορίας.

Τὰ τρία αὐτὰ στάδια τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν Δημιουργία, δηλαδή τῆς πρωτολογίας, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐσχατολογίας, δὲν ἐπιδέχονται χρονολογικούς προσδιορισμούς καὶ δὲν δικαιούμαστε νὰ ὀμιλοῦμε μὲ ὄρους χρονικῶν προσεγγίσεων. Εἶναι ἀδιανόητο νὰ λέμε ὅτι ἀπὸ κάποια ὀρισμένη στιγμή ἀρχίζει ἡ πρωτολογία καὶ τελειώνει σὲ κάποιο συγκεκριμένο χρόνο. Οὔτε ἀκόμη καὶ ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι δυνατὸ νὰ ὀρισθεῖ χρονολογικὰ καὶ νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν αἰώνων. Δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴ γνώση μας κάποια ἀρχὴ καὶ κάποιο τέλος. Πολὺ δὲ περισσότερο δὲν εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ προσδιορίσουμε καὶ νὰ ὀρίσουμε τὴν περίοδο τῆς ἐσχατολογίας. Ἀπλῶς λέμε θεολογικὰ γιὰ τὴν τρίτη αὐτὴ ἐσχατολογικὴ διάσταση, ὅτι κινούμαστε μὲ ἐλπίδα στὴν ἱστορία πρὸς τὴν «ὀγδόη ἡμέρα», μετὰ τὴν «ἑβδόμη» καὶ σωτηριολογικὴ, τῆς λαμπροφόρου ἀναστάσεως ὄλων, τῆς δόξας τοῦ Κυρίου καὶ τῆς δικῆς μας δοξοποίησης καὶ θέωσης, «ἔνθα ἀπέδρασε ἡ ὀδύνη, ἡ λύπη καὶ ὁ στεναγμός» μέσα στὴν ἱστορικὴ μας ἀποτυχία καὶ τὴν τραγικὴ ἐμπειρία ἐντὸς ἑνὸς παρόντος χρόνου.

Γιὰ τὴν θεολογία τῆς αἰωνιότητος δὲν ἔχουν νόημα οἱ ὅποιεςδήποτε χρονικὲς περίοδοι. Μόνο γιὰ τὴ δικὴ μας περιορισμένη χωροχρονικὴ γνωστικὴ ἱκανότητα καὶ γιὰ τὴ δικὴ μας ἀτελῆ ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια κατανόησης τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἔχουν σημασία οἱ χρονολογικοὶ προσδιορισμοί. Στὴν πραγματικότητα γιὰ τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία, ἡ πρωτολογία, ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἐσχατολογία κατανοοῦνται ὡς σημεῖα καὶ κέντρα ἀναφορᾶς μας στὸ πρόσωπο τοῦ Πατρὸς γιὰ τὴν πρωτολογία, στὸ πρόσωπο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ γιὰ τὴν ἱστορία καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γιὰ τὴν ἐσχατολογία. Τὰ τρία αὐτὰ πρόσωπα καὶ οἱ τρεῖς ὑποστάσεις τῆς τριαδικῆς θεότητος ποὺ ἀσφαλῶς συνεργοῦν καὶ συλλειτουργοῦν ταυτόχρονα σὲ μιὰ ἀπόλυτη θεία ἁρμονία «ἀσυγχύτως καὶ ἀδιαιρέτως», κατὰ τὴν δογματικὴ γλώσσα, σὲ ὅλα τὰ στάδια ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ στιγμή τῆς δημιουργίας ἕως τὸ πλήρωμα τοῦ σχεδίου τῆς θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴ δημιουργία, τὴ λύτρωση, τὴ σωτηρία καὶ τὴ θέωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελοῦν καὶ τὸν συνδετικὸ κρίκο τῆς ἐνότητος οὐρανοῦ καὶ γῆς, Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου.

Ἡ ἱστορία, ἐπομένως, τὴν ὁποία γνωρίζουμε καλὰ καὶ ἔχουμε πλήρη γνώση καὶ αἴσθηση τῆς χρονικῆς πραγματικότητάς της, παρουσιάζεται ὡς κάτι τὸ ἐνδιάμεσο μετὰξὺ πρωτολογίας καὶ ἐσχατολογίας. Ἄν καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἱστορίας εἶναι χρονικὰ ἀπέραντο καὶ ἀπροσδιόριστο, συγκρινόμενο ὅμως μὲ τὸν

ἄχρονο «χρόνο» τῆς πρωτολογίας καὶ τὸν ἄχρονο «καιρό» τῆς ἐσχατολογίας, φαντάζει τελικὰ μπροστὰ μας ὡς κάτι τὸ προσωρινὸ καὶ ἀσήμαντο. Τὰ χίλια ἔτη τὰ δικὰ μας ἱστορικά, μπροστὰ στὰ μεγέθη τῶν «πρώτων» καὶ τῶν «ἐσχάτων» τῆς δημιουργίας προβάλλονται ἀπὸ τὰ ἱερὰ κείμενα «ὡς ἡμέρα μία» στὸ σχέδιο τῆς θείας Οἰκονομίας. Θὰ μπορούσαμε, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ θεωρήσουμε τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἓνα εἶδος δευτερεύουσας καὶ ἐπεξηγηματικῆς πρότασης στὴν κύρια προοπτικὴ τῆς δημιουργίας ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ μεγέθη τῆς πρωτολογίας καὶ τῆς ἐσχατολογίας. Ἐναντι τῆς αἰωνιότητος ὁ ἱστορικὸς χρόνος οὐσιαστικὰ μηδενίζεται καὶ τὰ παρόντα γεγονότα καὶ φαινόμενα φαίνονται μπροστὰ μας ὡς πρόσκαιρα καὶ γιὰ τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ μας καὶ γιὰ τὴν τελικὴ «κατοίκησή» μας· «οὐ γὰρ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν ἀλλὰ τὴν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν» (Ἐβρ. 13,14).

Ἡ ἐσχατολογία, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, εἶναι τὸ τρίτο στάδιο στὴ γραμμικὴ βιβλικὴ κατανόηση τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἱστορίας τῆς δημιουργίας. Πρόκειται, ἐπαναλαμβάνω, γιὰ τὸν ἄχρονο καιρὸ τῆς «ὀγδόης ἡμέρας» ἢ τῆς «ἡμέρας Κυρίου». Εἶναι ἡ περίοδος τῶν λειτουργιῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐσχατολογία, γιὰ μᾶς τοὺς βιβλικοὺς μελετητές, δὲν ἀναφέρεται σ' αὐτὰ μόνο ποὺ θὰ συμβοῦν στὸ μέλλον καὶ κατὰ τοὺς «ἐσχατοὺς χρόνους», ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται συνήθως ἡ συστηματικὴ θεολογία καὶ τὴν τοποθετεῖ στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς δογματικῆς, ἀλλὰ ἤδη ἔχουμε τὰ βασικότερα «πρῶτα σημεῖα» ἐντὸς τῆς κοσμικῆς ἱστορίας μὲ τὴν ἱερὴ ἱστορία τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου. Ἡ ἐσχατολογία, ἐπομένως, δὲν ἀναφέρεται σὲ «γεγονότα» ποὺ ὑποψιαζόμαστε καὶ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ συμβοῦν σὲ κάποιο ἀπώτερο καὶ ἄγνωστο μέλλον, ἀλλὰ σὲ συγκεκριμένα σωτηριολογικὰ γεγονότα ποὺ ἤδη ἔχουν συμβεῖ μὲ μιὰ δυναμικὴ πλήρωσης καὶ ὀλοκλήρωσής τους ὡς πρὸς τὸν ἀρχικὸ σκοπὸ τῆς δημιουργίας. Ἡ σωτηριολογία εἶναι δομικὸ στοιχεῖο μιᾶς χριστολογικῆς καὶ ἐκκλησιολογικῆς ἐσχατολογίας.

2. Πρὸς μιὰ νέα θεώρηση τῆς ἐσχατολογίας

Ἡ ἐσχατολογία ὀρίζεται οὐσιαστικὰ μέσα στὸ χρόνο καὶ στὴν ἱστορία μὲ τὸ σωτηριολογικὸ καὶ ἐσχατολογικὸ γεγονὸς τῆς ἀνάστασης τοῦ Κυρίου καὶ ἐκτείνεται μέχρι τὸν «καιρὸ» τῆς δικῆς μας τελικῆς ἀνάστασης. Ἐχουμε, κατὰ συνέπεια, μιὰ μορφή παρούσας καὶ πραγματοποιηθείσας μέσα στὴν ἱστορία ἐσχατολογίας. Τὸ μελλοντικὸ καὶ τελικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ «τε-

λείωση» της ιστορίας της θείας Οικονομίας για την έσχατολογία θεωρείται άσφαλως και αυτό δεδομένο και αυτονόητο. Από την ώρα της καθόδου στην ιστορία του Αγίου Πνεύματος και του γεγονότος της Πεντηκοστής, αλλά και τη δυναμική λειτουργία των πολλαπλών χαρισμάτων της Εκκλησίας, αρχίζει ουσιαστικά ή νέα περίοδος της ιστορίας της δημιουργίας και κατ' έπέκταση μιὰ νέα θεώρηση της έσχατολογίας.

Η έννοια της βασιλείας του Θεού αρχίζει πλέον να παίρνει κυρίαρχες μορφές όχι μόνο στο περιεχόμενο της διδασκαλίας του Ίησού Χριστού αλλά και στο άποστολικό κήρυγμα της πρώτης Εκκλησίας. Είναι, όπως βλέπουμε στα ιερά κείμενα, θέμα και γεγονός μεγάλης ιστορικής σημασίας, αλλά και ισχυρό όραμα έσχατολογικής προσδοκίας. Έπομένως, ιστορία και έσχατολογία συνυπάρχουν και συνιστούν τον πυρήνα της βιβλικής θεολογίας. Η διάκριση «ιστορικού Ίησού» ως Ραββί και Διδασκάλου της Γαλιλαίας, και «Χριστού της πίστεως», ως φορέα της αναστάσεως και έδραιωτου της έσχατολογικής βασιλείας του Θεού, ή όποια κυριάρχησε ως θεολογικό ιδεολόγημα στη φιλελεύθερη θεολογική σκέψη της Δύσεως κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες, ουσιαστικά μάς θυμίζει γνωστικές δυαλιστικές απόψεις και μονοφυσιτικές αίρέσεις της χριστιανικής αρχαιότητας. Αυτή ή διάκριση είτε άποεσχατολογικοποιεί την ιστορία είτε ιστορικοποιεί την έσχατολογία, σχετικοποιεί τελικά την παρέμβαση του Θεού στο σχέδιο της θείας Οικονομίας.

Ο Emil Brunner, ένας από τους κύριους έκφραστες της «διαλεκτικής θεολογίας» στη Δύση, έχει τονίσει με έμφαση, πώς μιὰ θεολογία και εκκλησία που δεν έχουν να δώσουν μιὰ σαφή απάντηση στα έσχατολογικά ερωτήματα και θέματα είναι εκτός του σκοπού της ύπαρξής τους. Η απάντηση βέβαια αυτή πρέπει να θεμελιώνεται στην πεποίθηση και τη βεβαιότητα όχι μόνο για την ιστορική ύπαρξη του Ίησού αλλά και για τὸ σωτηριολογικό έργο του Χριστού στην ιστορία ως φορέα των έσχατολογικών προσδοκιών αιώνων. Τὸ αυτό πρόσωπο και κήρυκας της βασιλείας του Θεού είναι ὁ Ίησους ὁ Ναζωραῖος και ὁ ἀναστάς Κύριος της Εκκλησίας.

Είναι γεγονός, ὅτι από την πλήρη έλλειψη έρευνητικού θεολογικού έργου για τὰ έσχατολογικά θέματα, μιὰ έλλειψη που χαρακτηρίζει τη θεολογική ἐπιστήμη κατά την περίοδο του δέκατου ὄγδου και δέκατου ένατου αἰῶνα, ή προβληματική προοπτική της αναστάσεως του Κυρίου και της αναστάσιμης ἐμπειρίας των κηρύκων της ἀρχέγονης Εκκλησίας είχε ως ἄμεση συνέπεια την έναρξη μιᾶς γόνιμης συζήτησης περί την έσχατολογία. Έκτοτε ή έσχατολογία αποτέλεσε μιὰ από τις βασικότερες παραμέτρους κυρίως της βιβλικής θεολογίας

κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες καὶ ἦταν τὸ πεδίο διαλόγου καὶ ἀντιπαραθέσεων ποικιλόμορφων θεολογικῶν τάσεων καὶ ρευμάτων. Ἔτσι, μὲ τὰ θέματα τῆς ἐσχατολογίας ἀσχολήθηκαν οἱ πλέον κορυφαῖοι ἐπιστήμονες τῆς θεολογικῆς ἔρευνας καὶ ἀπὸ τὸ βιβλικὸ χῶρο καὶ ἀπὸ τὴ συστηματικὴ θεολογία. Ἡ δὲ τεράστια ἐπιστημονικὴ παραγωγή ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ἐντυπωσιάζει πρᾶγματι τὸν κάθε μελετητή.

Ἡ συζήτηση περὶ ἐσχάτων διαμόρφωσε στὴ συνέχεια μιὰ μακρὰ σειρὰ ἐπιστημονικῶν διαφοροποιήσεων καὶ ἐρμηνευτικῶν παρεκκλίσεων, μὲ τὴν πρόταξη διαφορῶν «σχολῶν» σκέψεως καὶ ἐτερόκλητων τάσεων στὴ Βιβλικὴ ἐρμηνευτικὴ θεολογία τῆς Δύσεως. Οἱ σχολές αὐτὲς καὶ τάσεις προβάλλουν συνήθως μονομερεῖς προσεγγίσεις καὶ μονοδιάστατες ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις, ἄλλοτε μὲ ἔμφαση στὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο τοῦ παρελθόντος ἄλλοτε μὲ προβολὴ τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ στὸ μέλλον. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἐπιλέγονται διακριτικὰ τὰ ἀνάλογα ἐκεῖνα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἀγιογραφικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα συνηγοροῦν καὶ δίδουν ἔμφαση στὸ παρελθὸν εἴτε στὸ μέλλον, ἀποσιωπώντας ἀσφαλῶς ἐσκεμμένα ὅλα ἐκεῖνα τὰ χωρία ποὺ προβάλλουν τὴν ἀντίθετη θέση καὶ ἀποψη. Ἔχει λεχθεῖ, ὅτι οἱ δύο αὐτὲς θεολογικὲς «σχολές» καὶ ἐρμηνευτικὲς τάσεις ἔχουν δίκιο σ' αὐτὸ ποὺ προβάλλουν καὶ ὑπερασπίζονται καὶ ἔχουν ἄδικο σ' αὐτὸ ποὺ ἀποσιωποῦν καὶ ἀπορρίπτουν.

Βέβαια, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι παρουσιάσθηκαν ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἐρμηνευτικὲς προσπάθειες σύνδεσης καὶ ἐναρμόνισης τῶν δύο ἀκραίων αὐτῶν τάσεων, μὲ τὴν προβολὴ τῶν στοιχείων ἐκείνων ἐκπλήρωσης γεγονότων στὸ παρὸν καὶ ποὺ γεφυρώνουν οὐσιαστικὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον στὸ σχέδιο τῆς θείας Οἰκονομίας. Ἐπισημαίνουμε, ὅμως, ὅτι στὶς συμβιβαστικὲς αὐτὲς προσπάθειες γεφύρωσης καὶ «συμφιλίωσης» τῶν ἐκ διαμέτρου ἀντιπαραθέσεων, μὲ τὴν πρόταξη καὶ πάλι «σχολῶν» καὶ τάσεων ἐρμηνευτικῶν τῆς δυτικῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης, θὰ ἦταν ἐπιστημονικὰ λανθασμένο καὶ θεολογικὰ ἀπαράδεκτο νὰ ἐντάξουμε καὶ τὴ σύγχρονη Ὁρθόδοξη ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια στὰ θέματα ἐσχατολογίας καὶ νὰ τὴν θεωρήσουμε ὡς μιὰ νέα «σχολή» καὶ νέα «τάση» ἀνατολικῆς προέλευσης στὸ διεθνῆ διάλογο περὶ ἐσχατολογίας.

Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία δὲν ἐπιδιώκει νὰ προτείνει πρὸς συζήτηση μιὰ ἄλλη ἐρμηνευτικὴ «τάση» καὶ νὰ διαμορφώσει μιὰ ἄλλη «σχολή» ἐπιστημονικῆς προσέγγισης «τῶν ἐσχάτων», ἀλλὰ νὰ προβάλλει μὲ κάθε ἐκκλησιολογικὴ ἐμπειρία καὶ βεβαιότητα, μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη τῶν ἐσχατολογικῶν θεμάτων. Καὶ αὐτὴ ἡ ἄλλη καὶ δική μας λογικὴ καὶ στάση δὲν εἶναι ἓνα θεολογικὸ ἰδεολόγημα, ἀλλὰ βασιζέται στὴν ἐμπειρία καὶ τὰ βιώματα τῶν πιστῶν μέσα

στά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καί στίς χαρισματικές λειτουργίες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἐσχατολογία γιά μᾶς εἶναι χριστολογικοῦ καί ἐκκλησιολογικοῦ χαρακτήρα γεγονός, πού φωτίζει καί οὐρανοδρομεῖ τήν πορεία μας πρὸς τὸ τρίτο στάδιο τῆς θείας Οἰκονομίας. Ὑπενθυμίζουμε ἐδῶ ἐκεῖνο πού εἶχε πεί ὁ Πρύτανης τῆς σύγχρονης Ὁρθόδοξης θεολογίας π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς κρίνεται ὡς «ἐμπειρία ζωῆς», παρὰ ὡς θρησκευολογικὸ φαινόμενο, καί ἐρμηνευτικὴ «τάση», θά προσθέταμε ἐμεῖς. Ἀσφαλῶς οἱ σωτηριολογικὲς ἐμπειρίες, χαρισματικοῦ χαρακτήρα, μὲ ἀναφορὰ πάντοτε πρὸς τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἐπιβεβαιώνονται ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας καί «ἐντὸς ἡμῶν» καί αὐτὸ εἶναι μιὰ «ἀπόδειξη» ὅτι ἱστορία καί ἐσχατολογία συνυπάρχουν καί συμπορεύονται.

3. Ἐρμηνευτικές «τάσεις» καί «σχολές» ἐρμηνείας τῆς ἐσχατολογίας

Ἀπὸ μιὰ μακρὰ περίοδο αἰώνων ἀδιαφορίας περὶ τὰ ἐσχατολογικὰ ἐρωτήματα, μεταπηδήσαμε ξαφνικὰ σὲ δύο πολὺ ἐνδιαφέροντες θεολογικὰ αἰῶνες ἐσχατολογικοποίησης τῶν πάντων. Ὅλα ἄρχισαν νὰ ἀντιμετωπίζονται ὑπὸ τὴν ἐσχατολογικὴ σημασία τῶν χριστολογικῶν θεμάτων, εἴτε πρὸς τὸ παρελθὸν ὡς γεγονότα ἤδη τετελεσμένα εἴτε πρὸς τὸ μέλλον ὡς ἀναμενόμενες προσδοκίες. Ἔτσι, στὴ Δύση δημιουργήθηκαν βασικὰ δύο «σχολές» ἐσχατολογίας ἢ δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἐρμηνευτικὲς «τάσεις» θέασης τῶν βιβλικῶν ἐσχατολογικῶν γεγονότων.

Ἀρχικὰ ἐμφανίσθηκε ἡ ἀποκαλούμενη «γερμανικὴ σχολή» προσέγγισης τῆς ἐσχατολογίας καί προτάθηκε ὡς βασικὸς ἄξονας ἡ μελλοντικὴ προοπτικὴ, καθ' ὅσον «ἔσχατον» σημαίνει γι' αὐτοὺς μόνον τὸ «μελλοντικόν». Κύριος ἐκπρόσωπος ὑπῆρξε ὁ γνωστός μας Albert Schweitzer, ὁ ὁποῖος καί θεωρεῖται ὁ βασικὸς εἰσηγητὴς τῆς «μελλοντικῆς» ἢ «συνεποῦς ἐσχατολογίας», τῆς γνωστῆς στὴ βιβλιογραφία ὡς «Konsequente Eschatologie» ἢ «Consistent Eschatology», μὲ ἀπόλυτη ἔμφαση στὸ μελλοντικὸ καί ἐσχατολογικὸ στοιχεῖο. Σύμφωνα μὲ τίς θέσεις τῆς *συνεποῦς ἐσχατολογίας*, ὅταν ὀμιλοῦμε γιὰ τὴν ἐσχατολογία θά πρέπει πάντοτε νὰ ἀναφερόμαστε στὸ μελλοντικὸ πού ἔρχεται καί μάλιστα μὲ μιὰ ἀπότερη καί ἀπροσδιόριστη ἔννοια, «ἄχρονης» σημασίας. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ A. Schweitzer δὲν δεχόταν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶχε μεσσιανικὲς ιδιότητες καί ὅτι ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας παραμένει ὡς μελλοντικὴ προσδοκία. Ἀπέρ-

ριπτε δὲ τὴν πίστη στὴν ἀνάσταση καὶ ὅτι ἡ ἔλευση τοῦ Χριστοῦ ἐσήμαινε τὴν εἴσοδο τῶν ἐσχάτων στὴν ἱστορία. Τὸ ἔργο τοῦ εὐαγγελισμοῦ τοῦ κόσμου, ποὺ ὁ ἴδιος ἄσκησε ὡς ἱεραπόστολος, εἶναι ἔργο οὐσιαστικὰ ἀνθρωπιστικὸ καὶ δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὸ σωτηριολογικὸ μῆνυμα τῶν Εὐαγγελίων.

Μιά «συνεπής» ἐσχατολογία πρέπει νὰ προσβλέπει πάντοτε πρὸς τὸ μέλλον καὶ νὰ ἀποσυνδέει τὴν ἐσχατολογικὴ ἐλπίδα μετὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ μεσσιανικότητα τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ θεωρεῖται σὲ πολλὰ ἔργα τοῦ Schweitzer ὡς μυθολογικὸ κατασκευάσμα, καθὼς καὶ ἡ παραδοσιακὴ Χριστολογία ὡς ἐπινόηση τῆς ἀρχέγονης Ἐκκλησίας προκειμένου νὰ καλύψει τὸ κενὸ καὶ τὴν ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴ μὴ ἐκπλήρωση τῆς ἔντονης προσδοκίας τῶν πιστῶν γιὰ ἓνα ἐπικείμενο τέλος τῆς ἱστορίας. Βέβαια ἡ μονοδιάστατες μελλοντικὲς αὐτὲς ἀπόψεις θεωρήθηκαν ἀπόλυτες καὶ ἀναιτιολόγητες ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, κυρίως ἀπὸ τοὺς συντηρητικὸς βιβλικὸς θεολόγους τῆς Ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ στιγμή καὶ τὸ χρόνο ποὺ μεταφράστηκε στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα τὸ κύριο ἔργο τοῦ Schweitzer γιὰ τὴ μελλοντικὴ καὶ συνεπῆ ἐσχατολογία (1906). Ἡ ἀντιπαράθεση δὲ αὐτὴ μᾶς ἔδειξε στὴ συνέχεια τοὺς κινδύνους ἀπὸ τὶς ἐρμηνευτικὲς ἀκρότητες στὰ ἐσχατολογικὰ θέματα ὅχι μόνο ἀπὸ τὶς ἐμμονὲς ἐνὸς ἀκραίου φιλελευθερισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀγκυλώσεις ἐνὸς συντηρητισμοῦ μετὰ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὴν ἀπόλυτη μονομέρεια.

Στὸν ἀντίποδα, λοιπόν, τῆς «γερμανικῆς σχολῆς», μετὰ ἔμφαση στὸ μελλοντικὸ καὶ συνεπῶς ἀναμενόμενο, παρουσιάστηκε στὸ χῶρο τῆς δυτικῆς βιβλικῆς ἔρευνας μιὰ ἄλλη «σχολή» καὶ ἐρμηνευτικὴ «τάση» τῆς «πραγματοποιηθείσας ἐσχατολογίας» ἢ διεθνῶς «Realized Eschatology», μετὰ ἔμφαση τὴ φορὰ αὐτὴ κατ' ἀπόλυτο μάλιστα τρόπο στὸ ἤδη συντελεσθὲν καὶ παρελθοντικὸ γεγονός τοῦ σχεδίου τῆς σωτηρίας γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Οἱ θέσεις τῆς «πραγματοποιηθείσας ἐσχατολογίας» παρουσιάστηκαν στὸ ἔργο τοῦ Ἀγγλοῦ βιβλικοῦ μελετητῆ C. H. Dodd, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μετὰ τὶς παραβολὰς τοῦ Κυρίου στὰ Εὐαγγέλια καὶ μετὰ τὸ ἀρχικὸ Ἀποστολικὸ κήρυγμα στὴν πρώτη Ἐκκλησία.

Τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς Ἀγγλοσαξονικῆς «συντηρητικῆς» ἀπάντησης στὴ «γερμανικὴ σχολή» τοῦ ἀκραίου φιλελευθερισμοῦ, μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἀκόλουθα τρία σημεῖα: α) Ἡ δήλωση τοῦ Ἰησοῦ, ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔχει ἤδη ἔλθει καὶ «ἐντὸς ἡμῶν ἐστί», μεταθέτει κατ' ἐμφαντικὸ τρόπο τὴν ἐσχατολογικὴ προσδοκία ἀπὸ τὸ μέλλον σὲ γέγονος πραγματοποιηθὲν στὸ παρελθὸν μετὰ παροντικὴ ἐμπειρία. Τὸ ἔσχατο δὲν σημαίνει πλέον μελλοντικὸ ἀλλὰ εἶναι γεγονός παροντικὸ καὶ μεταθέτει τὴν ἐσχατολογικὴ προσδοκία σὲ πραγ-

ματική «πραγματοποιηθείσα» βεβαιότητα. β) Τò σταθερò σημείο και τò κέντρο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἶναι τò πρόσωπο και τò ἔργο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ και αὐτò δηλώνει στή θεολογική γλώσσα κατὰ ἓνα τρόπο ρεαλιστικò τὴν ἤδη «πραγματοποιηθείσα ἐσχατολογία». γ) Ἡ ὅλη παραβολική διδασκαλία τῶν Εὐαγγελίων, μὲ μιὰ δραματική ἀφήγηση ἐκ μέρους τοῦ Κυρίου και τò ἐμφαντικò κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων, δηλώνουν μὲ σαφήνεια, ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα ποὺ ἐξελίσσονται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας εἶναι γεγονότα θαυμαστά θείας ἰσχύος και οὐρανίου ἐπεμβάσεως και ἐπομένως οἱ αἰώνιοι σκοποὶ τῆς θείας Οἰκονομίας ἐκπληρώνονται στήν παρούσα ἱστορία και μᾶς βεβαιώνουν γιὰ μιὰ «πραγματοποιηθείσα ἐσχατολογία», χωρὶς νέες μεσσιανικὲς προσδοκίες και μελλοντικὲς ἀναμονές. Ἡ ἔλευση στήν ἱστορία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σημαίνει και τὴν ἀπόλυτη ἐκπλήρωση τῶν ἐσχάτων. Ἡ προσδοκία πλέον ἀποδυναμώνεται ἀφοῦ χαρακτηρίζει μόνο τὴν προφητεία και τὸν κόσμο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Στὴν Καινὴ Διαθήκη ἔχουμε τὴν ἐκπλήρωση και τὴν πραγμάτωση κάθε προσδοκίας και κάθε ἐσχατολογικῆς ἐλπίδας.

Ἐναντι τῆς «μελλοντικῆς ἐσχατολογίας» ἢ «πραγματοποιηθείσα ἐσχατολογία» τοῦ C. H. Dodd προβάλλει τὴν ἔντονη ἀντιπάθειά της γιὰ κάθε μελλοντικὸ και ἀποκαλυπτικὸ συμβᾶν και κατὰ συνέπεια ἀντιτίθεται στὸν ἄκρατο δυαλισμὸ μεταξὺ παρόντος και μέλλοντος, γνώρισμα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἀποκαλυπτισμοῦ. Ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὸ γεγονὸς τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Θεοῦ Λόγου ἀπομακρύνεται ἀπὸ κάθε ἀποκαλυπτικὸ ἰδεαλισμὸ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογίας και ἀπαγκυστρώνεται συγχρόνως ἀπὸ τὸν ἐσχατολογικὸ δυαλισμὸ τῶν ἀποκρύφων και ἀποκαλυπτικῶν κειμένων, γνωστικῆς προέλευσης, τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ τῆς Γαλιλαίας και τὴν εἶδοδο τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα δὲν νοεῖται πλέον μιὰ κάποια ἄλλη «δεύτερη» ἔλευση. Ἡ ἰδέα γιὰ τὴ δεύτερη και ἔνδοξη παρουσία τοῦ Χριστοῦ εἶναι «μυθολογικὸ χαρακτηριστὴρα» προσδοκία και παρουσιάσθηκε μεταγενέστερα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀποκαλυπτικῆς. Συνεπῶς, κατὰ τὸν Dodd, ἡ μελλοντικὴ αὐτὴ «παραουσία» εἶναι ἓνα εἶδος προσαρμογῆς τῆς θεολογίας τοῦ ἀρχέγονου Χριστιανισμοῦ στὶς ἐσχατολογικὲς ἀντιλήψεις και στὶς μελλοντικὲς προσδοκίες και ἀπαιτήσεις τοῦ λαοῦ Ἰσραὴλ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης και δὲν ἐκφράζει τὴν οὐσία τῆς ἐσχατολογικῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ τὴν «σχολή» τοῦ C. H. Dodd, ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἓνα πνευματικὸ γεγονὸς και οὐσιαστικὰ μιὰ «ἄχρονη» πραγματικότητα, χωρὶς καμιά λειτουργικὴ δυναμικὴ πρὸς τὸ μέλλον ἀλλ' οὔτε

και ιστορική οντότητα στο παρελθόν και στο παρόν, αφού δεν εκφράζεται ως ζώσα εμπειρία στη ζωή των πιστών και στην ιστορία της Έκκλησίας.

Ο C. H. Dodd αναπτύσσει τις θέσεις του υπό την επίδραση ενός έντονου φιλοσοφικού ιδεαλισμού, με σαφή στοιχεία πλατωνικής θέασης της ιστορίας, καθ' όσον η βασιλεία του Θεού «εισέρχεται» στην ιστορία με άσαφη προοπτική και αβέβαιη αποτελεσματικότητα στη ζωή των ανθρώπων. Η φράση «η βασιλεία του Θεού εντός ήμων ἐστί» είναι μάλλον πνευματικής φύσεως, χωρίς προεκτάσεις στην ιστορία, στις κοινωνικές δομές και στη διαμόρφωση μιᾶς ἄλλης στάσεως ζωῆς, διάφορης τῶν ἀνθρώπων τοῦ κόσμου τούτου. Πάντως, στην προσπάθεια ἀναζήτησης μιᾶς ἄλλης ἐνδιάμεσης ὁδοῦ συμφιλίωσης και γεφύρωσης τῶν δύο αὐτῶν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων «σχολῶν» ἐσχατολογίας και ὀρθῆς κατανόησης τῆς περὶ ἐσχάτων διδασκαλίας τῆς Καινῆς Διαθήκης, θεωρεῖται πολὺ εὐστοχη ἡ παρατήρηση τοῦ C. K. Barrett, ὅτι οἱ δύο αὐτὲς σχολῆς και τάσεις «ἔχουν δίκιο σὲ ὅ,τι ὑποστηρίζουν ἀλλὰ ἄδικο σὲ ὅ,τι ἀρνοῦνται».

Κατακλείοντες τὴν παράγραφο αὐτή, ἃς ἀναφέρουμε ἐπιγραμματικά και μόνο τὶς ἀξιέπαινες προσπάθειες ποὺ ἔγιναν, ἐν τῷ μεταξύ, γιὰ τὴν γεφύρωση και σύνθεση τῶν ἀκραίων ἐσχατολογικῶν τάσεων τῆς στατικῆς παρελθοντολογίας και τῆς ἀκρατῆς μελλοντολογίας, ἀπὸ κορυφαίους πράγματι μελετητὲς τῶν ἐσχατολογικῶν θεμάτων. Καὶ αὐτοὶ εἶναι, ὁ E. von Dobschütz με τὴν συνεχῶς «μετασχηματιζόμενη ἐσχατολογία» («Transmitted Eschatology»), οἱ J. Jeremias - W. C. Kummel - Oscar Cullmann με τὴν «ἐσχατολογία σὲ πορεία πραγματοποίησης» ἢ τὴν «πραγματοποιούμενη ἐσχατολογία» («sich realisierende Eschatologie»), και με τὴν «ἐγκαινιασθεῖσα ἐσχατολογία» («inaugurated Eschatology») τοῦ δικοῦ μας π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ.

Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι με τὴν πρότασή μας ποὺ ἀκολουθεῖ στὴν ἐπόμενη παράγραφο, γίνεται ἕνα ἀπλὸ και σεμνὸ βῆμα, πέρα ἀπὸ τὶς προσπάθειες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὴ δυτικὴ θεολογία και ἴσως ἡ μικρὴ συμβολὴ μας στὸ διάλογο αὐτὸ νὰ ἀνοίγει μιὰ προοπτικὴ γιὰ μιὰ σοβαρότερη παρουσία και τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας ἀπὸ ἰκανότερους ἀπὸ ἐμᾶς βιβλικοὺς θεολόγους.

4. Ἡ πρόταση μιᾶς «λειτουργικῆς ἐσχατολογίας»

Ἡ δικὴ μας πρόταση μιᾶς Ὁρθόδοξης βιβλικῆς θεολογίας δὲν ἐπιδιώκει νὰ πάρει θέση οὔτε στὸ «δίκαιο» οὔτε στὸ «ἄδικο» τῶν τοποθετήσεων τῶν ἀνωτέρω ἐρμηνευτικῶν ἀντιλήψεων τῆς δυτικῆς θεολογικῆς σκέψεως, γιὰτὶ οὐσια-

στικά και οι δύο «τάσεις» δὲν ἐκφράζουν τὴ δυναμικὴ τῆς Εὐαγγελικῆς πίστεως καὶ τὴ λειτουργικὴ χαρισματικὴ ζωὴ καὶ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ὁρθόδοξία, μὲ τὴν ἀρχαία ἐρμηνευτικὴ τῆς παράδοσης τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ τὰ λειτουργικὰ ἱερά της κείμενα, πάντοτε ἐξέφραζε ὄχι μὲ ἓνα ἰδεολογικὸ καὶ μηχανιστικὸ ἐρμηνευτικὸ τρόπο, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας τῶν πιστῶν καὶ στὴν ἴδια τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας. Θεωροῦμε, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη ἐσχατολογία δὲν κρίνεται ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς θεωρητικῆς ἐρμηνευτικῆς ἔρευνας καὶ τῆς ἀυθαίρετης πολλῆς φορῆς χρήσης τῶν ἱερῶν κειμένων, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν χαρισματικῶν λειτουργιῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν. Γι' αὐτό, ἡ Ὁρθόδοξη ἐρμηνευτικὴ θεολογία καὶ στὸ θέμα τῆς ἐσχατολογίας πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ἀπὸ τὴ ζῶσα λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ, ὡς «ἐρμηνευτικὸ κλειδί» δυναμικῆς τῆς πίστεως παρὰ ὡς πρόταση μιᾶς ἄλλης «σχολῆς» καὶ ἐρμηνευτικῆς «τάσης», κατὰ τὰ πρότυπα τῆς δυτικῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης.

Ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ στιγμή τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῆς καθόδου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ τὴ δυναμικὴ λειτουργία τῶν ποικίλων χαρισμάτων τῆς Ἐκκλησίας, ἤδη ἄρχισε οὐσιαστικὰ ἡ νέα περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς δημιουργίας, ἐκείνη ἡ ἐσχατολογικὴ τῆς «ὀγδὸς ἡμέρας». Αὐτὴ τὴν περίοδο, στὴν Ὁρθόδοξη βιβλικὴ γλῶσσα καὶ στὴ δική μας ἀνατολικὴ κατανόηση τῆς ἐσχατολογίας, τὴν ὀνομάζω προσωπικὰ ὡς περίοδο «λειτουργικῆς ἐσχατολογίας», μὲ κύριο ἀντικείμενο καὶ κυρίαρχο πλὴρον σκοπὸ τὴ Χριστοποίηση, Λογοποίηση καὶ ἐσχατολογικὴ τελείωση καὶ θέωση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη περὶ ἐσχατολογίας, δομεῖται ἄριστα στὴν Ὁρθόδοξη θεολογία κυρίως μὲ τὴν πατερικὴ σωτηριολογία, χριστολογία καὶ τριαδολογία της καὶ πάντοτε σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴν χριστολογικὴ ἐκκλησιολογία της.

Ἡ «λειτουργικὴ ἐσχατολογία», πού στὴ διεθνῆ ὀρολογία θὰ τὴν διατύπωνα ὡς «Liturgical Eschatology», θεωρῶ ὅτι ὑπερβαίνει μὲ τὶς ἐρμηνευτικὲς καὶ ἱστορικὲς ἐπιβεβαιώσεις τὰ συμπεράσματα τῆς στείρας παρελθονολογίας τῆς Ἀγγλοσαξονικῆς σχολῆς τῆς «πραγματοποιηθείσας ἐσχατολογίας» τοῦ C. H. Dodd. Ὅπως ἀναιρεῖ καὶ τὶς ἀπόλυτες τάσεις μιᾶς ἄκρατης μελλοντολογίας τῆς Γερμανικῆς σχολῆς τῆς «συνεποῦς» καὶ «μελλοντικῆς ἐσχατολογίας». Τὰ γεγονότα τῶν ἐσχάτων ἤδη εἶναι παρόντα δυναμικὰ στὴν ἱστορία καὶ πραγματοποιοῦν ἔργο σωτηριολογικὸ. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ «ἐντὸς ἡμῶν ἐστί» (Λουκ. 17,21). Ὅλοι μας γευόμαστε τοὺς καρπούς τῆς παρουσίας τοῦ ἀναστάντος Κυρίου καὶ αἰσθανόμαστε ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ νὰ λειτουργεῖ ὄχι μόνον πνευματικὰ ἀλλὰ καὶ «ἐν τῷ σώματι ἡμῶν» (Φιλ. 1,20). Κατὰ συνέπεια, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τελειοποιεῖ τὴν τελείωση καὶ θέωσίν μας ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ λειτουργεῖ δυ-

ναμικά μέσα στο χρόνο του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος της ιστορίας, με τη δημιουργία ενός νέου χριστολογικού κόσμου και ήθους ζωής.

Μέσα στην κοσμική ιστορία εξελίσσεται και πραγματώνεται η ιερή ιστορία της σωτηρίας και αυτό είναι δηλωτικό και τὸ πιὸ ἐκδηλο στοιχείο μιᾶς «λειτουργικῆς ἐσχατολογίας». Ἦδη ἡ ιστορία τοῦ κόσμου παίρνει τὴ μορφή μιᾶς «ιεραῆς ιστορίας» και αὐτὴ εἶναι πού χαρακτηρίζει τὴν ποιότητα τῆς ιστορίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Κυριακή και πασχάλια ἡμέρα με τὶς εὐχαριστιακὲς συνάξεις τῶν πιστῶν σὴν οἰκουμένη ὅλη εἶναι ἔκφραση και ἀπόδειξη τοῦ ἐσχατολογικοῦ δείπνου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ και τῆς ἀνατολῆς τῆς «ὀγδόης ἡμέρας», καθ' ὅσον ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ σὴ ζωὴ μας δηλώνει ὅτι ἤδη ἄρχισε σὸ παρόν «τὸ πάσχα ἡμῶν» (Α' Κορ. 5,7).

Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ὡς παρούσα και μέλλουσα πραγματικότητα ἀποτελεῖ τὸ ἐρμηνευτικὸ κλειδί γιὰ τὴ «λειτουργικὴ ἐσχατολογία». Τὰ ἔσχατα χωρὶς ἀμφιβολία κατέχουν κεντρικὴ θέση σὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ και σὴ διδασκαλία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ξεκινήσει κανεὶς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού μᾶς παρέχει τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης και μετὰ νὰ προχωρήσει πρὸς τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Και τοῦτο, γιὰ τὴ πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ παράδοση κατανοεῖ τὴν ἐσχατολογία ὄχι σὰν μιὰ μελλοντολογία ἀλλὰ ὡς τὴν πραγματικὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας και τῆς θέωσης, ὡς τὴν «καινὴν ἱστορίαν» τῆς πορείας μας πρὸς τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀρχικὴ και ἐσχάτη κοινωνία μας με τὸν Θεὸ προϋποθέτει πάντοτε «παλιγγενεσίαν» και «καινὴν γένεσιν» και αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲν εἶναι ἄσχετη ἀπὸ τὴν παρούσα πολιτεία μας. Ἡ «καινὴ γῆ» και ὁ «καινὸς ἄνθρωπος» βρίσκονται σὲ ἄμεση ἀναφορὰ με τὸν «καινὸν οὐρανόν», σύμφωνα με τὴν ἀγιογραφικὴ παράδοση.

Βασικὴ παράμετρος σὴν θεολογικὴ προσέγγιση τῆς ἐσχατολογίας εἶναι και ἡ βιωματικὴ ἐμπειρία τοῦ ἐσχατολογικοῦ στοιχείου μέσα σὸ παρόν. Ἡ κάθε χριστιανικὴ κοινότητα εἶναι παράλληλα και μιὰ ἐσχατολογικὴ κοινωνία, ἡ ὅποια βιώνει τὰ ἐσχατολογικὰ ἀγαθὰ διὰ μέσου τῶν μυστηριακῶν, λειτουργικῶν και χαρισματικῶν πράξεων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ὀργανικὴ και ἄρμονικὴ σύνθεση τοῦ ἱστορικοῦ και ἐσχατολογικοῦ στοιχείου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα μέσα σὴ δυναμικὴ μιᾶς «λειτουργικῆς ἐσχατολογίας», ἡ ὅποια μπορεῖ, κατὰ τὴν ἄποψή μας, νὰ ἀποτελέσει και τὴν πρόταση τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας σὸ διεθνή ἐπιστημονικὸ διάλογο περὶ τὰ ἐσχατολογικὰ θέματα.

Στὸ χῶρο τῆς δυτικῆς θεολογικῆς σκέψης ἡ προσέγγιση τῆς θεολογικῆς ἔννοιας τῆς ἐσχατολογίας βρέθηκε πράγματι κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους

αϊῶνες σὲ μεγάλη ἔνταση ἀπὸ τὶς συνεχῶς ἐμφανιζόμενες καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες τάσεις. Ἡ σύγχυση ποὺ ἐπῆλθε ἀπὸ τὴν παρέμβαση τῆς ἐρμηνευτικῆς βιβλικῆς θεολογίας ἦταν ἄνευ προηγουμένου. Ὑπῆρχαν ἀκραῖες ἀντιεσχολογικὲς τάσεις, μὲ τὴν προβολὴ καὶ τὴν καλλιέργεια ἑνὸς ἀπόλυτου ἱστορισμοῦ καὶ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς ἔντονου ἐκκοσμικευτικοῦ φρονήματος. Ὅπως ὑπῆρξαν, ἐπίσης, τάσεις μιᾶς ἀκρατῆς ἐσχολογικοποίησης τῶν πάντων. Ἡ ἄρνηση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος φέρνει πάντοτε ἀντίθετα ἀποτελέσματα.

Παρόμοιο φαινόμενο, καὶ μάλιστα τῆς ἔντασης αὐτῆς, δὲν συνέβη εὐτυχῶς στὴν Ὁρθόδοξη θεολογία. Αὐτὸ ὀφείλεται σὲ πολλὰς αἰτίες, κυρίως ὁμως ἱστορικῆς φύσης. Βέβαια, ἡ μὴ συστηματικὴ ἐνασχόληση κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ἡ ἀπουσία σχετικῶν μελετῶν καὶ μονογραφιῶν, δὲν σημαίνει ἀδιαφορία καὶ πολὺ περισσότερο ἄγνοια τῶν ἐσχολογικῶν θεμάτων. Μᾶλλον, φανερῶναι ὅτι οἱ ἐμπειρίες ποὺ ἔχουν οἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησιαστικὲς κοινότητες δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνθηση καὶ καλλιέργεια θεολογικῶν φαινομένων αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἡ βίωση τοῦ θαύματος τῆς σωτηρίας καὶ λύτρωσης καὶ ἡ ἀδιάλειπτη ἀναφορὰ στὰ μελλοντικὰ ἐσχολογικὰ γεγονότα τῆς πλήρωσης τῆς θείας Οἰκονομίας δημιουργεῖ τὴν αἴσθηση μιᾶς ἰσορροπίας καὶ ἁρμονίας καὶ δὲν προκαλεῖ ἀρνητικὰ ἐρεθίσματα γιὰ θεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις καὶ ἄγονες πνευματικὲς συζητήσεις.

Μία ἄλλη βασικὴ διαπίστωση εἶναι ὅτι ἡ θεολογικὴ ἔρευνα στὴ Δύση ἐστιάζεται κυρίως καὶ μονοσήμαντα στὴν Ἁγία Γραφή γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐσχολογικῶν θεμάτων καὶ προβλημάτων, ἀγνοώντας τὴν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τέθηκε ἐκτὸς τῶν θεολογικῶν ἐνδιαφερόντων. Πολὺ δὲ περισσότερο, οἱ πνευματικὲς, μυστηριακὲς καὶ χαρισματικὲς ἐμπειρίες τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας σπάνια προβληματίζαν τοὺς μελετητὲς τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης. Ἀντίθετα, ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία ἔχει μίαν ἰδιαίτερη εὐαισθησία πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ. Ἡ ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν δὲν γίνεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο βάσει τῶν ἀτομικῶν ἢ συλλογικῶν κριτηρίων τῶν εἰσηγητῶν τῶν διαφόρων ἐρμηνευτικῶν σχολῶν. Ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη θεολογικὴ θεωρία, ὅσο ἰκανὴ καὶ ἂν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ προσεγγίσει τὴν οὐσία τοῦ χριστιανικοῦ βιώματος καὶ μηνύματος. Ἡ πίστη δὲν προσεγγίζεται μόνο διανοητικὰ. Ἀναγκαῖα εἶναι ἡ χάρις καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γιὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ κατανόηση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Οἰκονομίας.

Ἀλλὰ καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῶν ἀγιογραφικῶν κειμένων στὴν παράδοση καὶ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας δὲν συνιστᾶ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία ἔλλειψη ἀντικειμενικῶν ἐπιστημονικῶν κριτηρίων. Ἀντίθετα, σ'

αυτή τη μετάβαση από την ιστορία της Καινής Διαθήκης στην ιστορία της Ἐκκλησίας βλέπει κανείς τὰ θέματα αὐτὰ στην ὁλότητά τους καὶ στην πλήρωσή τους. Μία θεώρηση τῶν ἐσχατολογικῶν προβλημάτων μέσα σὰ χαρισματικά, μυστηριακὰ καὶ λειτουργικὰ πλαίσια τῆς Ἐκκλησίας, φανερώνει ὅτι ἡ ἐνασχόληση ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐσχατολογία μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ὑπόθεση μόνο θεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ κυρίως θέμα γενικότερης μετοχῆς στὸ μυστήριο τοῦ ἐγκαινιασμοῦ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο μας καὶ στην ιστορία τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἔμφαση, ἐπίσης, τῆς δυτικῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης στην κοινωνιολογικὴ μόνο διάσταση καὶ σημασία τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ δημιουργεῖ ἐπίσης προβλήματα. Ὑπάρχει ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐγκαθιδρύεται στὸν κόσμο μὲ μία καλὰ ὀργανωμένη κοινωνία πάνω σὲ ἠθικὲς καὶ πνευματικὲς ἀξίες. Ἡ τάση αὐτὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ μία ἐσχατολογικὴ προσέγγιση τῆς ιστορικῆς πραγματικότητας τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου ὀδηγεῖ τὴ θεολογία σὲ ἕναν ἄκρατο θρησκευτικὸ κοινωνισμό, μὲ τὶς γνωστὲς ἐκκοσμηκευτικὲς συνέπειες στην ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Θρησκευτικὸς κοινωνισμὸς καὶ ἐκκοσμίκευση τῆς πνευματικῆς ζωῆς πορεύονται σταθερὰ πρὸς μία ἐπικίνδυνη θρησκευιοποίηση τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία ἀσφαλῶς δὲν ἀσκεῖ μία στείρα κριτικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς παρέμβασης τῆς Ἐκκλησίας στην κοινωνία καὶ τὸν πολιτισμὸ. Ἀποδέχεται καὶ τονίζει τὶς κοινωνικὲς προεκτάσεις τῆς παρουσίας τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο μας. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἀπλῶς μία πνευματικὴ παρουσία στὸν κόσμο. Εἶναι καὶ μία λειτουργία ζωῆς ποὺ διαμορφώνει τοὺς κανόνες οἰκοδόμησης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ἀλλ' ὄχι μόνο αὐτό. Ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ παραμένει ἀνοιχτὴ γιὰ κάθε ὀλοκλήρωση καὶ τελείωση. Ἀκόμη, ὅταν τονίζει τὴν ιστορικὴ σημασία τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ στὸ παρόν, τὴν συσχετίζει κυρίως μὲ τὶς σωτηριολογικὲς λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι μόνο μὲ τὶς ἠθικὲς ἀτομικὲς κατακτήσεις. Ἡ ἠθικὴ ζωὴ, τὰ καλὰ ἔργα, ἡ κοινωνικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα, εἶναι οὐσιαστικὰ καρποὶ τῆς βίωσης τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν λειτουργιῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐξ ἄλλου, ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ἐγγύηση καὶ γιὰ τὰ παρόντα καὶ γιὰ τὰ μέλλοντα ἐσχατολογικὰ ἀγαθὰ.

Ἀπὸ τὶς δύο σύγχρονες «σχολές» ἐσχατολογίας, δηλαδὴ τῆς ἀπόλυτα συνεποῦς καὶ «μελλοντικῆς» καὶ τῆς στείρας «παρούσας», χωρὶς δυναμισμὸ, μὲ τὸ ἤδη ἀπροσδιόριστο καὶ πραγματοποιημένο στὸ παρελθὸν στοιχεῖο, ἀπουσιάζουν βασικὲς παράμετροι τοῦ ἀγιογραφικοῦ κηρύγματος καὶ τῆς πατερικῆς θε-

ολογίας. Ἡ μὲν πρώτη σχολή δὲν μπόρεσε νὰ κατανοήσει καὶ νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ἱστορική σημασία καὶ σπουδαιότητα πού ἔχει τὸ σωτηριολογικὸ ἔργο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὸ ὁποῖο ἤδη ἔχει συντελεστεῖ. Ἡ ἐρμηνευτικὴ θεολογία, εἶναι λάθος νὰ παρακάμπτει αὐτὴ τὴν παράμετρο πρὸς χάριν τῆς μελλοντικῆς ἐσχατολογικῆς ἀντίληψης. Ἡ δὲ δευτέρη σχολή ἀπομόνωσε καὶ ἐγκλώβισε τὴ σωτηριολογικὴ σημασία τῶν γεγονότων μόνο στὰ ὄρια τῆς παρούσας ἱστορίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπογύμνωσε τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἱστορία ἀπὸ τὴν ἐσχατολογικὴ δυναμικὴ τῆς πλήρωσης καὶ ὀλοκλήρωσης. Ἡ ἱστορία τῆς θείας Οἰκονομίας δὲν περιορίζεται μόνο στὸ παρελθὸν καὶ στὸ παρὸν. Εἶναι ἀνοιχτὴ καὶ πρὸς τὸ μέλλον καὶ ἀναφέρεται μὲ ἔνταση πρὸς τὴν τελικὴ ἀνακεφαλαίωση τῶν πάντων. Ἡ ἐσχατολογικὴ προσδοκία τῆς σωτηρίας καὶ τῆς δοξοποίησης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ θέωσή του εἶναι παροντικὸ καὶ μελλοντικὸ γεγονός.

Ἡ Ὁρθόδοξη ἐρμηνευτικὴ θεολογία ἐξισορροπεῖ τὰ πράγματα μὲ τὴν ἐμμονή της στὴν ἐκκλησιαστικὴ πραγματικότητα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ μὲ τὴν ἔμφασή της στὴ δυναμικὴ τῶν ἐσχατολογικῶν λειτουργιῶν πού ἐπιβάλλει ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ παράδοξο τῆς συγγένειας τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος εἶναι ἀπόλυτα κατανοητό. Τὸ ἱστορικὸ «νῦν» καὶ τὸ ἐσχατολογικὸ «οὕπω», ἢ ὅπως διατυπώνεται διεθνῶς «now» καὶ «not yet», βρῖσκει μίαν πλήρη ἐναρμόνιση στὸ παρὸν καὶ στὸ μέλλον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Οἱ μυστηριακὲς καὶ χαρισματικὲς λειτουργίαι τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀνοιχτὲς πρὸς τὶς δύο αὐτὲς κατευθύνσεις. Μία ἐκκλησιολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐσχατολογίας φωτίζει τὴν ὀργανικὴ καὶ λειτουργικὴ σύνδεση τοῦ «τώρα» καὶ τοῦ «ὄχι ἀκόμη». Ἡ ἀπουσία ἐκκλησιολογικῆς κυρίως θεώρησης τῆς ἐσχατολογίας στὴ Δύση δημιουργεῖ τὶς διάφορες θεολογικὲς «σχολές» καὶ «τάσεις», ἐπιλέγοντας ἀνάλογα χωρία τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὰ ὁποῖα νὰ παραπαίουν πότε πρὸς τὸ παροντικὸ πότε πρὸς τὸ μελλοντικὸ στοιχεῖο, κατὰ ἕναν τρόπο ἐντελῶς μηχανιστικό.

Στὴν Ὁρθόδοξη ἀνατολικὴ παράδοση διαπιστώνεται ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς φυσιολογικῆς, ζωντανῆς καὶ ὀργανικῆς σύνδεσης τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἐσχατολογικοῦ στοιχείου. Μία Ὁρθόδοξη «λειτουργικὴ ἐσχατολογία» δὲν στηρίζεται σὲ εἰδικὰ ἐπιλεγμένα χωρία ἢ μόνο σὲ μίαν θεολογία λαϊκῆς προσδοκίας καὶ εὐσέβειας. Στηρίζεται κυρίως στὶς ἐπίσημες μορφὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τῆς παράδοσης καὶ στὶς πνευματικὲς ἐμπειρίες τοῦ λαοῦ της. Ναι στὸ παρὸν, ναι καὶ στὸ μέλλον. Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία λειτουργεῖται στὸν χώρο τῆς Ἐκκλησίας καὶ λειτουργεῖ διὰ μέσου τῶν πνευματικῶν ἐμπειριῶν τῶν πιστῶν. Ἔτσι ὀδηγεῖται σὲ μίαν ἄλλη θέαση τῶν πραγμάτων. Σ' αὐτὴ τὴ βιωματικὴ προοπτικὴ, ἡ ἱστορία

και ἡ ἐσχατολογία δὲν εἶναι δύο μεγέθη πού βρίσκονται σὲ ἀντίθεση και ἀντιπαράθεση. Ἡ ἱστορία και ἡ ἐσχατολογία «συμπορεύονται» και «συναμειγνύονται» σὲ μία διαλεκτική σχέση και ἐνότητα.

Πράγματι, στή δυτική θεολογία παρατηρεῖται μία οὐσιαστική ἔλλειψη ἐκκλησιολογικῶν προϋποθέσεων στήν κατανόηση τῆς σχέσης ἱστορίας και ἐσχατολογίας. Ἡ Ὁρθοδοξία, ἀντίθετα, ἐμμένει στήν ὀργανική ἐνότητα και τῆ λειτουργική σύνθεση ὄχι μόνο τοῦ παρόντος και τοῦ μέλλοντος ἀλλὰ και αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας μὲ τῆ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Οἱ πνευματικές ἐμπειρίες τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, διὰ μέσου τῶν χαρισματικῶν και μυστηριολογικῶν λειτουργιῶν, προβάλλουν ἀσφαλῶς ἔντονα και τὰ δύο στοιχεῖα, τὸ ἱστορικό και τὸ ἐσχατολογικό, τὸ παροντικό και τὸ μελλοντικό. Και αὐτὸ δημιουργεῖ μία ἐνδιαφέρουσα «ἐκκλησιολογική λογική» γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐσχατολογικῶν θεμάτων. Σ' αὐτὴ τῆ «λογική», ἡ φαινομενική παραδοξότητα τῶν ἀντιθέσεων, παρὸν και μέλλον, ἱστορία και ἐσχατολογία, Ἐκκλησία και Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, βρίσκει τὴν ἐξήγησή της και τὴν ἄρμονία τῆς συνύπαρξης.

Ἡ σύγχρονη ἐρμηνευτική θεολογία, παρὰ τὶς ἔντονες προσπάθειές της, δυστυχῶς δὲν κατόρθωσε νὰ ἀντιληφθεῖ αὐτὴ τὴν ἐσωτερική λογική τῆς ἐσχατολογικῆς σκέψης τῆς Καινῆς Διαθήκης και τῶν ἐρμηνευτῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεολογία στή διαχρονική πορεία της κινεῖται γύρω ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς θείας Οἰκονομίας. Ἡ Ἁγία Γραφή, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὄλο «μυστήριον» τῆς θεολογίας (Μ. Βασίλειος) και οἱ ἐκκλησιαστικές και λατρευτικές πράξεις, ὅλα κινοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ οὐσιῶδες θέμα τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ σχέδιο τῆς θείας Οἰκονομίας ἐντάσσεται και ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ὡς ὑψιστὴ ἔκφραση τῆς θείας ἀγάπης. Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται σὲ μία ταπεινόφρονα ἀποδοχή και «ὑποταγή» (Ἰ. Χρυσόστομος), ὡς συνεργὸς τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ σωτηριολογικοῦ σχεδίου. Κριτήριο θὰ εἶναι οἱ πνευματικές ἐμπειρίες, μὲ ὅλες τὶς ἱστορικές διαβεβαιώσεις και τὶς ἐσχατολογικές προεκτάσεις. Κάθε προσπάθεια νὰ ἀντιμετωπιστεῖ τὸ θέμα τῆς σύνθεσης τοῦ ἱστορικοῦ και ἐσχατολογικοῦ στοιχείου ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια αὐτὰ εἶναι φυσικό νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ ἀποτυχία. Δὲν νοεῖται ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐρήμην τῆς Ἐκκλησίας και ἡ Ἐκκλησία χωρὶς τὴν ἀναφορά της στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ὀργανική και ἄρμονική σύνθεση ἱστορίας και ἐσχατολογίας, παρόντος και μέλλοντος τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὡς βασικό κατηγόρημα τῆς ἐρμηνευτικῆς παράδοσης τῆς Ὁρθοδοξίας διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, οὐσιαστικά ὀφείλεται στὶς πνευματικές ἐμπειρίες τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἡ λειτουργική, μυσταγωγική και ἀσκητική παράδοση δημιουργεῖ ἓνα ἦθος ζωῆς μὲ ἔντονα

έσχατολογικό χαρακτήρα. Κάτι αντίστοιχο δὲν παρατηρεῖται στὸν δυτικὸ χριστιανικὸ κόσμο, μὲ συνέπεια ἡ φιλελεύθερη, ἰδιαίτερα, προτερεσταντικὴ θεολογία νὰ μὴν ἔχει ἀνάλογους προβληματισμοὺς στὴν προσπάθεια ἐπίλυσης τῶν ἐσχατολογικῶν προβλημάτων. Στὴν Ὁρθόδοξη θεολογία τὸ ἐκκλησιολογικὸ κριτήριό, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ συνεπάγεται αὐτό, εἶναι κλειδί στὴν κατανόηση τῆς σχέσης ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἓνα ἐκπολιτιστικὸ κοινωνικὸ καθίδρυμα, οὔτε λειτουργεῖ μορφωτικὰ καὶ παιδευτικὰ γιὰ τὴν «παραγωγή» καλῶν καὶ ἀγαθῶν πολιτῶν τοῦ αἰῶνος τούτου. Μία ἱστορικὴ θεολογία εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἐκπέσει σὲ μία φιλοσοφικὴ νοησιαρχικὴ διεργασία. Ἡ ἐσχατολογία φέρνει ἓνα ἀντιστάθμισμα ἰσχυρὸ σὲ κάθε θεολογικὸ ἱστορισμό.

Στὶς ἐσχατολογικὲς «σχολές» τῆς Δύσεως παρατηρεῖται ἐπίσης μεγάλη ἀσάφεια στὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας καὶ ὅταν ἀκόμη γίνεται προσπάθεια σύνθεσης καὶ τῶν δύο αὐτῶν παραμέτρων. Ὅταν ὁμιλεῖ ἡ Δύση γιὰ τὸ μέλλον καὶ τὴν ἐσχατολογικὴ πραγματικότητα, συνήθως ἀντιλαμβάνεται αὐτὰ τὰ μεγέθη ὡς ἤδη «τετελεσμένα», καὶ ὅταν ὁμιλεῖ γιὰ τὰ παρελθόντα καὶ ἱστορικὰ στὸ σχέδιο τῆς σωτηρίας, οὐσιαστικὰ τὰ θεωρεῖ ὡς «μὴ πραγματικά». Τελικὰ, κάθε σχολὴ ἐσχατολογίας παραμένει προβληματικὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ὁποιαδήποτε συμπεράσματά της, ἂν δὲν εἰσέλθει στὴ λογικὴ τῆς ἀγιοπνευματικῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς βίωσης ὅλων αὐτῶν μέσα στὴν Ἐκκλησία. Μόνον ἡ ζωὴ συνθέτει τὰ πράγματα καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς ζῶσα ἱστορικὴ πραγματικότητα ἐμμένει στὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας ὑπὸ τὴν πρωτολογικὴ προϋπόθεση καὶ τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ.

Ἡ πατερικὴ θεολογικὴ σκέψη στὴν προσέγγιση τῆς θεολογικῆς ἐννοίας τῆς ἐσχατολογίας εἶναι συνθετικὴ. Προσεγγίζει τὰ ἐπὶ μέρους ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ὁλότητας καὶ καθολικότητάς τους. Ἡ ἱστορία εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ, καὶ ἡ ἐσχατολογία παραμένει ἀκατανόητη χωρὶς τὴν ἱστορικὴ τῆς προϋπόθεση. Τὸ περίεργο εἶναι πὼς ἡ θεολογικὴ Δύση ὅταν μελετᾶει τὰ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας συχνὰ τὰ ἐντάσσει στὴ δικὴ τῆς θεολογικὴ λογικὴ. Ἐνῶ στὴν πραγματικότητα, ὅταν οἱ Πατέρες τονίζουν, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση μάλιστα, εἴτε τὸ ἤδη πραγματοποιημένο εἴτε τὸ μελλοντικὸ στοιχεῖο τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, βλέπουν τὴν ὅλη ὑπόθεση μέσα στὴ δυναμικὴ καὶ στὴ λειτουργικότητα τοῦ σχεδίου τῆς θείας Οἰκονομίας ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὑποστηρίζουν τὴν α΄ ἢ τὴν β΄ θεολογικὴ τάση.

Τὸ πρόβλημα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογικὴ παράδοση, δὲν ἐντάσσεται μονοσήμαντα στὸ θεωρητικὸ πεδίο τῶν σύγχρονων

ἐπιστημονικῶν συζητήσεων καὶ ἀντιπαραθέσεων. Στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας ἀποκοῦμε τὴν βεβαιότητα τῆς διαλεκτικῆς σχέσης παρόντος καὶ μέλλοντος, ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας. Ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας βλέπουμε νὰ ἐνεργοποιεῖται χαρακτηριστικὰ ἢ λειτουργικότητα τῆς «ἐν δυνάμει» καὶ «ἐν ἐνεργείᾳ» σχέσης τοῦ σωτηριολογικοῦ ἔργου τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὸ παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη ἐκκλησιολογία, δὲν κατανοεῖται στατικά, ἀλλὰ δυναμικὰ καὶ δημιουργικὰ. Σ' αὐτὴ τὴ δυναμικὴ καὶ λειτουργικὴ σχέση διαγράφεται ὅλη ἡ σωτηριολογικὴ πορεία, μέχρι τὴ στιγμή τῆς ἐνσωμάτωσης ὅλων στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡς τὴ δευτέρη ἔλευση τοῦ Χριστοῦ. Ὁμοίως καὶ κατὰ τὴν Ὁρθόδοξη «λειτουργικὴ ἐσχατολογία» πρέπει νὰ κατανοεῖται καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ σὲ λειτουργικὴ σχέση μὲ τὴν Ἐκκλησία. Ἡ δυναμικὴ σωτηριολογικὴ προοπτικὴ τῆς ἐξαντλεῖται στὸ ἐσχατολογικὸ «πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου» (βλ. Ἐφεσ. 1,23).

Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ πρὸς τὸ μέλλον, δηλαδὴ πρὸς τὴν ἐσχατολογικὴ διάσταση τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, δὲν σημαίνει ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς κάποια νέα ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τοῦ ἀποκαλυπτόμενου ἔργου τῆς θείας Οἰκονομίας. Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ κέντρο ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορίας. Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὠμέγα τῆς ὄντολογικῆς ὑπόστασης τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος σ' αὐτὴ τὴν πορεία πρὸς τὴν τελείωση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς δημιουργίας καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀνακεφαλαιώνει τὰ πάντα. Οἱ χαρισματικὲς καὶ ἁγιοπνευματικὲς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς πορείας βαθαίνουν ἀκόμη πιὸ πολὺ αὐτὴ τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ μέχρι τὴν τελικὴ καὶ «ἄχρι χρόνων» ἀποκατάσταση πάντων στὴν βασιλεία τοῦ Θεοῦ (πρβλ. Πράξ. 3,21).

Ὅλα αὐτὰ φανερώνουν, παρὰλληλα, ὅτι ὁ μόνος ἀληθινὸς χῶρος κατανόησης καὶ βίωσης τῶν ἐσχατολογικῶν θεμάτων καὶ ἀγαθῶν εἶναι ὁ ἐκκλησιολογικὸς χῶρος. Μέσα στὴν Ἐκκλησία τὰ ἱστορικὰ καὶ ἐσχατολογικὰ γεγονότα βρῖσκονται σὲ ἀπόλυτη καὶ ἁρμονικὴ σύνδεση, σὲ σχέση «διαδοχῆς» καὶ πλήρωσης, καὶ ὄχι σὲ στάση ἀντιπαραθέσεως τῶν ἐσχατολογικῶν θεμάτων πού νὰ σημαίνει καὶ ἀμφισβήτηση τῶν σωτηριολογικῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ ὀρθὴ ἢ ἐσφαλμένη ἐρμηνεία τοῦ ἐσχατολογικοῦ σχετίζεται μὲ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ἱστορικῆς λειτουργίας τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ στὸ παρόν. Ἡ ἐπὶ γῆς Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἔκφραση τῆς ἐσχατολογικῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Μὲ τὸν ὄρο «λειτουργικὴ ἐσχατολογία» ἐννοοῦμε ἀκριβῶς αὐτό, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἐσχατολογικὸ λειτουργεῖ στὴν ἱστορία καὶ πραγματώνει μία νέα ἱερὴ ἱστορία στὴν κοσμικὴ ἱστορία.

Κάθε προσπάθεια γύμνωσης της Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητά τῆς, εἶναι φυσικὸ νὰ ὀδηγήσει τὴ θεολογικὴ ἔρευνα σὲ συμπεράσματα ἀντιϊστορικὰ ἢ ἀντιεσχατολογικά. Ἐνας ἐγκοσμιοκρατικός «μεσσιανισμός» δὲν ἀπέχει καθόλου ἀπὸ ἕναν ἐσχατολογικὸ «ἱστορισμό». Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία καὶ ἐσχατολογία προσπαθεῖ νὰ διαφυλάξει τὴν ἱερὴ αὐτὴ παρακαταθήκη τῆς ἱστορίας καὶ ἐσχατολογικῆς ζωῆς, τῆς *duas vitas* τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἔλλειψη ὀρθόδοξης ἐκκλησιολογίας εἶναι τελεικὰ ἢ πηγὴ τοῦ κακοῦ.

Στὴν θεολογικὴ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἡ μέλλουσα καὶ ἐσχατολογικὴ πραγματικότητά τῆς αἰώνιας ζωῆς, ἡ «δευτέρα κοινωνία» καὶ ὁ «δεύτερος βίος», βρίσκονται σὲ ἄμεση λειτουργικὴ σχέση μετὰ τὴν παρούσα ζωὴ, σὲ μία δυναμικὴ σχέση πληρώσεως καὶ ὀλοκλήρωσεως τῆς ἱστορίας τῆς θείας Οἰκονομίας. Ἡ πνευματικὴ «ἀνανέωσις» στὸ παρὸν εἶναι καὶ «παλιγγενεσία» ἐν ὄψει ἐνός «αἰῶνος ἐτέρου». Ἀρραβώνας καὶ πορεία πρὸς τὴ γαμήλια τελετὴ σημαίνει ὅπωςδήποτε καὶ ἀγιαστικὴ βιοτή. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ ἡ ἀνάστασις ὅλων κατὰ τὴ μέλλουσα παρουσία δὲν θὰ σημαίνει κάποια τελικότητα. Τὸ «τέλος», εἶναι, καὶ ἡ «ἀρχὴ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος». Ἡ ὁδὸς διανοίγεται πλέον διάπλατα πρὸς τὸν «καινόν» οὐρανὸν καὶ πρὸς τὸν «οὐρανὸν τοῦ οὐρανοῦ», μετὰ ἄλλα λόγια πρὸς τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, πού σημαίνει ζωὴ αἰωνιότητος. Ἡ αἰωνιότητα καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς ζωῆς εἶναι γνωρίσματα ἐσχατολογικά. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἐσχατολογικὴ πραγματικότητά, ὁ «μέλλον αἰῶν» ἢ ὁ «νέος αἰὼν», δὲν εἶναι μόνο μελλοντικὴ ὑπόθεση, διότι ἤδη ἔχει ἀνατεῖλει στὸ παρὸν καὶ λειτουργεῖ ἀνακαινιστικά. Στὸν ἱστορικὸ ὀρίζοντα ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἐσήμανε τὴν «ἀπαρχὴν» τῶν ἐσχατολογικῶν γεγονότων καὶ τὴν ἔναρξιν τῶν διαδικασιῶν γιὰ τὴν ἀνάστασις ὅλων (βλ. Κορ. 15,20 ἐξ.). Ἡ προσδοκία γίνεται βεβαιότητα καὶ προαναγγέλεται ἀπὸ τώρα ἢ κατ' οὐσίαν ζωὴ τῆς αἰωνιότητος.

Πολλὲς φορὲς στὴ βιβλικὴ καὶ τὴν πατερικὴ παράδοση παρατηρεῖται μία ἔμφασις ὅσον ἀφορᾷ στὴ διάκρισις καὶ ἀντίθεσις μετὰ τὸ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἡ ἔμφασις αὐτὴ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ καταστήσει μετὰ κάθε σαφήνεια κατανοητὸ τὸν πεπτωκότα χαρακτήρα τῆς ἱστορίας καὶ τὸν ἐσχατολογικὸ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Καὶ τοῦτο πρὸς ἀποφυγὴν καθεὶ ἐγκοσμικευτικῆς τάσεως γιὰ μία ἀπόλυτη ἱστοριοποίηση τοῦ παρόντος. Στὸ παρὸν λειτουργεῖ ἡ σωτηρία καὶ ἡ ἀνάστασις. Τὰ παρόντα σωτηριολογικά γεγονότα εἶναι καὶ ἐσχατολογικοῦ χαρακτήρα. Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ πορευεῖται στὸ παρὸν μετὰ βαθιὰ αἴσθησις τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ μέλλοντος. Ἡ τελειότητα εἶναι μία διαρκὴς πρόκλησις καὶ γιὰ τὸ μέλλον.

5. Ἡ «λειτουργική ἐσχατολογία» στήν πατερική ἐρμηνευτική παράδοση

Παρά τὸ γεγονός ὅτι ὁ παρὼν αἰώνας εἶναι περίοδος «πλεονασμοῦ» τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ἁμαρτίας, εἶναι συγχρόνως καὶ αἰώνας ὅπου «ὑπερεπερίσσευσεν ἡ χάρις» (βλ. Ρωμ. 5,20). Ἡ βίωση, μέσα στοῦ παρόντος, ζωῆς χάριτος εἶναι βασική ἐκκλησιολογική προϋπόθεση καὶ γιὰ τὴν εἴσοδο στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, καθὼς καὶ γιὰ τὶς μελλοντικές ἐσχατολογικές ἐμπειρίες «τῆς ἐαυτῶν δόξης τε καὶ σωτηρίας» (Ἰππόλυτος). Εἶναι χαρακτηριστικὴ στοῦ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ὁριγένη γι' αὐτὴ τὴ σχέση τῶν δύο αἰώνων. Τὸν «μέλλοντα αἰῶνα», ἐνῶ τὸν θεωρεῖ ὡς τὸ «τέλος τοῦ παρόντος», δὲν τὸν ἀντιπαραθέτει πρὸς τὴν ἱστορική πραγματικότητα, ἀλλὰ τὸν βλέπει σὲ μία διαλεκτικὴ σχέση καὶ σὲ ποιοτικὴ μόνο διάκριση. Ὁ παρὼν αἰώνας, ἀσφαλῶς καὶ εἶναι «μέλας» καὶ παγερός «χειμῶν» γιὰ τοὺς πιστοὺς καὶ τοὺς δικαίους. Ὁ μέλλον, «ἐν ᾧ κατοικήσουσιν οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ», θεωρεῖται «καθαρός» καὶ «λευκός», καθὼς καὶ πραγματικό «θέρος», γιὰ τοὺς πιστοὺς. Ἀντίθετα, γιὰ τοὺς ἁμαρτωλοὺς, ὁ μέλλον αἰώνας θὰ εἶναι ἕνας πραγματικὸς παγερός «χειμῶνας» (Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος).

Αὐτὴ ἡ διαλεκτικότητα τῶν δύο αἰώνων κατανοεῖται καὶ σὲ μίαν ἄλλη σχέση. Ὁ παρὼν προβάλλει κάποια ἱστορική «ἀρχή», ἐνῶ ὁ μέλλον ἀναφέρεται στὴν ἔννοια τῆς «συντελείας» (Ὁριγένης). Στὸ παρὼν ἔχουμε τὴν «ἐν χρόνῳ» φανέρωση, ἐνῶ στὸν μέλλοντα «καιρὸν» τὴν πλήρωση τῆς θείας Οἰκονομίας. Ἔχουμε μία διαλεκτικὴ σχέση ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας. Σχέση ὁρατῆς «συστάσεως» καὶ ἀοράτου «κτίσεως». Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ σχέση προβάλλει καὶ μία ἀντιδουλιστικὴ βιβλικὴ ἀνθρωπολογία, ἐνότητας τοῦ σωματικοῦ καὶ πνευματικοῦ στοιχείου (Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής). Ὁ ἅγιος Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος συνθέτει στοῦ ἔργο του τὶς ἔννοιες τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου Ἀδάμ. Ἡ γενεαλόγηση τοῦ κάθε ἀνθρώπου, κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ φτάνει ὡς τὸν πρῶτο Ἀδάμ. Ὅμως ἡ ἱστορία του ὀλοκληρῶνεται στὸν δεῦτερο καὶ ἔσχατο Ἀδάμ. Οἱ χριστιανοὶ ζοῦν καὶ κατοικοῦν στὸν παρόντα κόσμον, ἂν καὶ πνευματικά «ἐκ τοῦ κόσμου οὐκ εἰσίν» (βλ. Ἰωάν. 17,16). Ἀνήκουν στὸν παρόντα αἰῶνα, ἐνῶ «ἄλλου αἰῶνος εἰσίν» καὶ «ἄλλου κόσμου» πολῖτες (Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος). Ἰστορικὴ πραγματικότητα καὶ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ βρίσκουν τὴν καταξίωσή τους τελικὰ στὴν ἀναφορὰ αὐτῆ τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου Ἀδάμ.

Ἡ ἱστορία κινεῖται γραμμικὰ καὶ ἀποκαλυπτικὰ πρὸς τὰ πρόσφω. Ἀπὸ τὸν παρόντα κόσμον πρὸς τὸν μέλλοντα αἰῶνα. Βαδίζουμε πρὸς τὴ μόνιμη κατοικησὶς μας, διότι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ αἰῶνος τούτου». Οἱ πιστοὶ

ἀναμένουν τὴ δική τους ἐσχατολογικὴ «μεταβίβαση» στὸν μέλλοντα αἰῶνα. Κατὰ τὸν Ὁριγένη, οἱ ἄγγελοι εἶναι αὐτοὶ οἱ ὅποιοι «μεταβιβάζουσιν ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου ἐπὶ τὸν μέλλοντα». Ἡ ἔμφαση στὴν ἐσχατολογικὴ διάσταση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ γίνεται γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα καὶ ἡ μελλοντικότητά τοῦ «καιροῦ», κατὰ τὸν ὅποιο οἱ πιστοὶ ἀναμένουν νὰ μετακινηθοῦν στὴ δεύτερη καὶ ἔσχατη κατοίκησή τους. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ νοεῖται «ὡς ἡ ἄνω καὶ ἔσχατη Ἱερουσαλήμ». Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ «ἐπουράνιος» πατρίδα τῶν πιστῶν (Κύριλλος Ἀλεξανδρείας). Ἐκεῖ «συστήνεται ἡ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Βασιλεία», μία βασιλεία ἐτοιμασμένη γιὰ τοὺς πιστοὺς ἀπὸ καταβολῆς κόσμου μέσα στὸ σχέδιο τῆς θείας Οἰκονομίας.

Τὸ θέμα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἀγγίζει τὸ κύριο πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας, παρόντος καὶ μέλλοντος αἰῶνος, «πρώτης» καὶ «δεύτερας» κοινωνίας, παρούσας ζωῆς καὶ μέλλουσας αἰώνιας ζωῆς (Μεθόδιος Ὀλύμπου). Ἰδιαίτερα, μὲ τὸν τονισμό τῆς ἱστορίας ὡς τοῦ μόνο χώρου τῆς σωτηριολογικῆς μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὰ ἐσχατολογικὰ ἀγαθὰ, ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ δὲν ἀποβαίνει ἓνα μυθικὸ θεολογούμενο, ἀλλὰ καθαρὰ ἐκκλησιολογικὴ ἱστορικὴ κατηγορία. Καθετὶ ποὺ προάγει τὴ σωτηριολογικὴ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ συντελεῖ στὴν πλήρωση τοῦ σκοποῦ τῆς θείας Οἰκονομίας εἰκονίζει καὶ προτυπώνει τὴν ἔσχατη βασιλεία.

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι, πράγματι, ἡ ζῶσα εἰκόνα τῆς αἰωνιότητος ἐντὸς τοῦ χρόνου. Στὴν Ἐκκλησία ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἐσχατολογία συνυπάρχουν. Τὸ δόγμα, ὅπως ἔχουμε τονίσει, τῆς θείας ἐνανθρώπησης καὶ τῆς ὑποστατικῆς φανέρωσης τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο, δηλώνει τὴν ἐνότητα τῆς ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας καὶ τὴν ἐνιαία σωτηριολογικὴ ὄντοτητα τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ γήινος καὶ οὐράνιος κόσμος, ἡ ὄρατὴ καὶ ἡ ἀόρατὴ δημιουργία, ἡ ἀνθρώπινη καὶ ἡ θεία πραγματικότητα ἐνοποιοῦνται στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ στὸν παρόντα κόσμο, ὀδεύει πρὸς μία ἐσχατολογικὴ πλήρωση, πρὸς τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ὀδεύουμε ὀλοταχῶς πρὸς τὸ «πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου» (βλ. Ἐφεσ. 1,23).

Τὸ ἔργο αὐτὸ τῆς πλήρωσης ἤδη ἔχει ἀρχίσει νὰ συντελεῖται μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στὴν Ἐκκλησία. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐκφράζει τὴ δυναμικὴ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν τελικὴ πλήρωση, τὴν ὀλοκλήρωση καὶ δοξοποίηση (Γρηγόριος Ναζιανζηνός). Ἡ κίνηση τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, μὲ τὴν ἀνάλογη δυναμικὴ τῆς πληρότητας, ἀπὸ τὴν «πρώτη» ἱστορικὴ πρὸς τὴ «δεύτερη» ἐσχατολογικὴ πραγματικότητα, ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, εἶναι μία κίνηση ἀπὸ τὸ ἀπλό «σωματικὸ» πρὸς τὸ

πλήρωμα του «πνευματικού» (Μ. Ἀθανάσιος). Πρόκειται για την ιστορία της θείας Οικονομίας μεταξύ των δύο παρουσιῶν, τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὅταν μιλοῦμε γιὰ ἐνιαία ὀργανικὴ ἐνότητα ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας, ἐννοοῦμε ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ λειτουργικότητα τῆς μετοχῆς στὴ μυστηριακὴ καὶ χαρισματικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Κατὰ τὴν ἀποστολικὴ ρῆση ἡ πίστη ποὺ χαρακτηρίζει τὸ παρόν, εἶναι «ἐπιζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων» (Ἐβρ. 11,1). Εἶναι ὅμως καὶ συγκεκριμένη μετοχὴ στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ ἔκφραση ζωῆς στὶς διάφορες μορφές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἡ διαλεκτικὴ σχέση τῆς ἐσχατολογικῆς ἐλπίδας μὲ τὴν παροῦσα ἱστορικὴ πίστη βρῖσκει τὴν τέλεια ἔκφρασή της κυρίως στὸν ἐμπειρικὸ καὶ βιωματικὸ χῶρο. Ἡ χριστιανικὴ ἐσχατολογία κατανοεῖται πληρέστερα ὡς «λειτουργικὴ ἐσχατολογία», ὡς ἐμπειρία ζωῆς καὶ πράξις καθημερινῆς πορείας ἀπὸ τὴν πρωτολογικὴ τῆς «ἀρχῆς» πρὸς τὸ ἐσχατολογικὸ τῆς «τέλος».

Ἡ σχέση τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὰ ἔσχατα εἶναι λειτουργικοῦ χαρακτήρα, πλήρωσης καὶ ὀλοκλήρωσης τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν θέωση καὶ δοξοποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι «ἠνωμένη τοῖς οὐρανόις» καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ὁ καταλληλότερος λειτουργὸς χῶρος γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας καὶ τῆς θέωσης (Συμεὼν Θεσσαλονίκης). Ἡ πραγματοποιηθεῖσα μορφή τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐμπειρικοῦ καὶ βιωματικοῦ χαρακτήρα, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς κρίνεται ὡς ἐμπειρία ζωῆς. Ἡ σχέση τῆς ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας συνιστᾷ τὴν ἐνεστώσα «κοινωνία» τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἐκφάνσεις αὐτῆς τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ μετοχὴ στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, καθ' ὅσον ἡ Ἐκκλησία «ἐν τοῖς μυστηρίοις σημαίνεται» (Νικόλαος Καβάσιλας). Ἡ δὲ χαρισματικὴ ζωὴ καὶ οἱ λειτουργίες τοῦ ἁγίου Πνεύματος φανερόνουν τὰ ἐσχατολογικὰ «σημεῖα» τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὅταν ὀμιλοῦμε γιὰ ἐνιαία ὀργανικὴ ἐνότητα ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας, ἐννοοῦμε ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ λειτουργικότητα τῆς μετοχῆς στὴ μυστηριακὴ καὶ χαρισματικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ συγκεκριμένη μετοχὴ στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι καὶ ἔκφραση ζωῆς στὶς διάφορες μορφές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἡ διαλεκτικὴ σχέση τῆς ἐσχατολογικῆς ἐλπίδας μὲ τὴν παροῦσα ἱστορικὴ πίστη βρῖσκει τὴν τέλεια ἔκφρασή της κυρίως στὸ ἐμπειρικὸ καὶ βιωματικὸ χῶρο.

Ἡ λατρεία, πέρα ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς σύνθεσης καὶ διαφύλαξης τῆς ἐνότητας τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, ἐπενεργεῖ καὶ οὐσιαστικότερα στὴν «καινοτόμηση» τοῦ χρόνου ἀλλὰ καὶ τοῦ χώρου, κατὰ τὸ «καὶ φύσις καινοτομεῖται καὶ

χρόνος». Αυτό δὲν σημαίνει κάποια ἐκτροπή ἀπὸ τὴ φυσικὴ νομοτέλεια. Σημαίνει μᾶλλον ἀναγωγὴ σὲ μία ὑψηλότερη μορφή, ἰδιαίτερα στὸ βιωματικὸ ἐπίπεδο. Ἡ καινοτόμηση σημαίνει καινοποίηση καὶ μεταμόρφωση τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου σὲ ἁγιαστικὸ χῶρο καὶ χρόνο. Μέσα στὴ φύση καὶ στὸν χρόνο συντελέστηκε ἡ πώση καὶ συντελεῖται ἡ ἁμαρτία, ὡς «καθ' ἕξιν» καθημερινὴ πράξη. Γι' αὐτὸ τὸ κακὸ καὶ ἡ ἁμαρτία δὲν εἶναι ὄντολογικὰ ὑπαρκτὰ στὴν πρωτολογία καὶ στὸ σχέδιο τῆς θείας Οἰκονομίας. Στὸν ἴδιο χῶρο καὶ χρόνο, στὴ φύση καὶ στὸν κόσμο, ἔχουμε καὶ τὸ γεγονός τῆς θείας ἐνανθρώπησης, τὸ «μυστήριον τοῦ Χριστοῦ». Καὶ αὐτὸ κατανοεῖται σωτηριολογικὰ καὶ ὄντολογικὰ. Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνακαίνισης τοῦ κόσμου συντελεῖται μέσα στὸ παρόν. Κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Νύσσης οἱ παρόντες αἰῶνες εἶναι καὶ «περιδέξιοι» γιὰ τὴ σωτηρία. Δὲν εἶναι μόνον αἰῶνες τοῦ τραγικοῦ ἐκείνου δράματος τῆς πώσης. Ὅμοια, γιὰ τὸν ἅγιον Νικόλαο Καβάσιλα, ὁ χρόνος δὲν εἶναι μόνον πώση καὶ τραγικὴ ἐμπειρία, ἀλλὰ «ἐστὶν ὡς ἀληθῶς πανήγυρις τὰ παρόντα». Συνήθως ἐμμένουμε στὰ ἀρνητικὰ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ παρόντος αἰῶνος. Ἡ λατρεία μᾶς καλεῖ σὲ μία ἀναθεώρηση αὐτῆς τῆς στάσης μας. Ὁ χρόνος ἔχει σαφέστατα καὶ τὴ θετικὴ πλευρὰ του, καὶ μάλιστα τὴν σωτηριολογικὴν πλευρὰ.

Δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι τὰ οὐσιαστικὰ γιὰ τὴ σωτηρία γεγονότα ποὺ ἐκφράζουν καὶ περιγράφουν τὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας, διενεργοῦνται καὶ λειτουργοῦν μέσα στὸ παρόν καὶ σὲ κάθε χρονικὴ στιγμή τῆς ζωῆς μας. Ἰδιαίτερα μάλιστα μέσα στὸν λειτουργικὸ χῶρο καὶ χρόνο μὲ τὴ μορφή τῶν μυστηριακῶν πράξεων τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ποὺ ἀκοῦμε νὰ ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς σὲ ὅλες τὶς μορφές λατρείας καὶ νὰ ἐκφράζεται ἀκατάπαυστα, ἡ βεβαιότητα δηλαδὴ ὅτι «σήμερον» τελοῦνται καὶ πραγματοποιοῦνται τὰ σωτηριώδη γεγονότα. Αὐτὸ τὸ «νῦν» καὶ τὸ «σήμερον» γίνεται ἀκόμη πιὸ συγκεκριμένο στὸν «λειτουργικὸ χρόνο». Καὶ ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὸν λειτουργικὸ χρόνο, δὲν ἐννοοῦμε ἀσφαλῶς μία ὑπερχρονικὴ καὶ παν-χρονικὴ πραγματικότητα, ἐπενδυμένη μὲ ἀοριστία καὶ ἀσάφεια, ἀλλὰ ἓνα συγκεκριμένο λειτουργικὸ παρόν. Τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας συντελοῦνται στὸ παρόν. Ἔχουμε μιὰν ἀσφαλῆ transposition-μετάθεση στὸ «νῦν» καὶ στὸ «σήμερον» τῆς λατρείας. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ἐκφράζοντας μιὰ ὁλόκληρη ἐκκλησιολογικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ παράδοση, τὴν ὁποία «παρέλαβε» καὶ ἐν συνεχείᾳ «παραδίδει», γράφει μὲ ἔμφαση: «ἰδὸν νῦν καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἰδὸν νῦν ἡμέρα σωτηρίας» (Β' Κορ. 6,2). Τὸ ἴδιο διατυπώνεται καὶ στὴν πατερικὴ παράδοση, ἀφοῦ ἡ κάθε ἡμέρα, ἡ ἐκάστη «σήμερον», ἐκλαμ-

βάνεται ως «ήμερα σωτηρίας». Στο παρόν «καινουργείται» ο κόσμος, η φύση και ο άνθρωπος.

Με τη λατρεία, επομένως, έχουμε ένα είδος υπέρβασης και όχι κατάργησης, του ιστορικού χρόνου και του γεωγραφικού χώρου. Συγχρόνως, με τις λειτουργικές πράξεις διασώζονται και οι ιδιαιτερότητες της ιστορίας και της έσχατολογίας. Η βασιλεία του Θεού δεν είναι ούτε μόνο ιστορική ούτε μόνο έσχατολογική πραγματικότητα, αλλά και τα δύο σε μίαν άρμονική σύνθεση. Έξ άλλου η βασιλεία του Θεού είναι ο τελικός σκοπός και ο προορισμός της πνευματικής πορείας του ανθρώπου μέσα στην ιστορία. Και η ιστορία καταξιώνεται στην έσχατολογική πλήρωση και τελειώσή της. Η δέ έσχατολογία είναι άδιανόητη χωρίς την ιστορία, όπως η πρωτολογία χωρίς την έσχατολογία.

Ο χρόνος και η ιστορία, σύμφωνα με τη γραμμική κατανόηση, οδεύουν προς την αιωνιότητα και την έσχατολογική τελικότητα και πληρότητα. Άλλα και η έσχατολογική λειτουργικότητα, από την άλλη πλευρά, μάς μυεί στα αιώνια και κομίζει τα αγαθά της σωτηρίας και της βασιλείας του Θεού μέσα στο παρόν. Η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου ακριβώς συνθέτει τις δύο αυτές πραγματικότητες. Η Όρθόδοξη θεολογία έρμήνευσε και κατανόησε τον χρόνο και την ιστορία υπό την προοπτική της αποκάλυψης και της πραγμάτωσης της σωτηρίας του ανθρώπου, όπως αυτή εκφράστηκε κυρίως με τη θεανδρικότητα του Ίησου Χριστού. Η ενανθρώπιση του Χριστού είναι η ιστορική άπαρχή και το έσχατολογικό τέλος στην όλη διαδικασία της λύτρωσης και σωτηρίας. Στο έσχατολογικό παρόν έχουμε τη σύζευξη του χρόνου και της αιωνιότητας. Η προοδευτική αποδέσμευση του ανθρώπου από τους χωροχρονικούς περιορισμούς και από τις καταλυτικές πτωτικές συνέπειες άρχισε να γίνεται δυνατή ήδη από το παρόν και σωτηριολογικά αποτελεσματική με την παρουσία στην ιστορία του Ίησου Χριστού. Για την πατερική θεολογία, μεταξύ του «ρέοντος χρόνου» και του «μέλλοντος αιώνας» δεν μπορεί να υπάρχει κάποια διαρκική αντίθεση και ρήξη, αλλά μόνο «χρονική» διαφορά.

Ο χρόνος ουσιαστικά προσδιορίζει και την αιωνιότητα. Την αποκαλύπτει και την συγκεκριμενοποιεί στην ιστορία. Η βασιλεία του Θεού, ενώ υπάρχει πρωτολογικά στο σχέδιο της θείας Οικονομίας, φανερώνεται κατ' άρχην στην ιστορία. Ο «χρόνος» της ολοκληρώνεται στην αιωνότητα και η αιωνιότητα βρiscει την ιστορική καταξίωσή της στην πραγματικότητα της βασιλείας του Θεού. Η βασιλεία του Θεού έχει την άρχή της στην πρωτολογία, την λειτουργικότητά της στην ιστορία και τό «τέλος» της στην αιωνιότητα. Από την πραγματικότητα αυτή πηγάζει και η αντίληψη ότι ο «λειτουργικός χρόνος» δεν μπορεί

νά κατανοηθεῖ διαφορετικά παρὰ μόνο ὡς ἓνας «συμπετυκνωμένος» σωτηριολογικός χρόνος, ὁ ὁποῖος βιώνεται στή λατρεία καί τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό τὸ λειτουργικό «νῦν» καί «σήμερον» δὲν φανερῶνει ἀπλῶς καί μόνο μία συνάντηση καί σύνθεση τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου μὲ τὸν καιρὸ τῆς αἰωνιότητος μέσα στὴν ἱστορία, ἀλλὰ καί τῇ βίωσῃ τῆς αἰωνιότητος μέσα στοῦ παρὸν μὲ ὅλους τοὺς σωτηριολογικούς καί ἐσχατολογικούς καρπούς τῆς θείας Οἰκονομίας. Ἐξ ἄλλου ἡ θεία Οἰκονομία δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τῆ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ὅπως καί δὲν ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὰ τελούμενα καί συντελούμενα στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας καί στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν, ἀπαρχῆς τοῦ χρόνου μέχρι τὰ τέλη τῶν αἰώνων. Ἔχει δίκαιο, ὁ πρῶτος ἐρμηνευτὴς τῶν Γραφῶν Ὁριγένης, στὴν Χριστολογικὴ καί ἐκκλησιολογικὴ προσέγγιση τοῦ θέματός μας, ὅταν λέει περίπου τὰ ἑξῆς: καθὼς ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ «αὐτοαλήθεια», ἡ «αὐτοδικαιοσύνη» καί ἡ «αὐτοζωή», εἶναι συγχρόνως καί ἡ «αὐτοβασιλεία». Δὲν ὑπάρχει Ἐκκλησία χωρὶς Χριστὸ καί δὲν ὑπάρχει βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐπίσης χωρὶς Χριστό.

Τέλος, θὰ λέγαμε, ὅτι ὁ λειτουργικός χρόνος ἐνοποιεῖ τὸν ἄχρονο «χρόνο» τῆς πρωτολογίας, τὸ χωρόχρονο τῆς ἱστορίας καί τὸν ἄχρονο «καιρὸ» τῆς ἐσχατολογίας. Ὅμοια καί ὁ Ἰησοῦς Χριστός, τὸ κέντρο κάθε λειτουργικῆς σχέσης, εἶναι τὸ Α καί τὸ Ω τῶν πάντων, ὁ ἦν, ὁ ὢν καί ὁ ἐρχόμενος, ἡ ἀρχὴ καί τὸ τέλος κάθε κτιστοῦ καί ἀκτίστου, ὄρατοῦ καί ἀοράτου, ὁ πρῶτος καί ὁ ἔσχατος Ἀδάμ. Κατὰ συνέπεια καί ἡ ἐσχατολογία πρέπει νὰ κατανοηθεῖ σ' αὐτὴ τῇ διαχρονικῇ τῆς αἰωνιότητος πάντοτε ὡς «ἐνεσιῶσα» πραγματικότητα στοῦ παρελθόν, στοῦ παρὸν καί στοῦ μέλλον, καί ὡς μιὰ δυναμικὴ «λειτουργικὴ ἐσχατολογία» αἰσθητοποιεῖ καί τῇ βεβαιότητι πού ἔχουμε καί ἀποκομίζουμε χαρισματικά στὶς εὐχαριστιακὰ καί σωτηριολογικὰς ἐμπειρίες μέσα στὴν Ἐκκλησία.

[Τῇ μεταγλώττιση αὐτῶν τῶν ὄρων «ἐνεσιῶσα» καί «λειτουργικὴ ἐσχατολογία», πού προτείνονται στοῦ ἀρθρο αὐτὸ γιὰ τὴν ὀρθὴ θεολογικὴ κατανόηση τῶν ἐσχατολογικῶν θεμάτων στὶς ξένες γλώσσες, τὴν ἐμπιστευόμαστε στοὺς καλοὺς γνώστες τῶν γλωσσῶν αὐτῶν, ἀλλὰ πάντοτε μὲ τὴν προϋπόθεση τῆς κατανόησης αὐτοῦ ἀκριβῶς πού ἐννοοῦμε ἐμεῖς μὲ τὶς διατυπώσεις αὐτὲς στὴ μητρικὴ ἑλληνικὴ μας γλώσσα.

Γιὰ ἐκτενέστερη ἐνημέρωση ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου, παραπέμπω τοὺς καλοὺς ἀναγνώστες στοῦ ἔργου μας *Ἱστορία καί Ἐσχατολογία* στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, Ἀθήνα 2002², ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Δόμος»].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(κατὰ χρονολογικὴ τάξη ἔκδοσης)
ἀπὸ τὸν Δρ. Ἀθαν. Ἀντωνόπουλο

- WEIS J., *De Idee Reiches Gottes in Theologie* (Giessen, 1901). DODD C. H., *The Parables of the Kingdom* (London, 1935). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Apostolic Preaching and Its Developments* (London, 1936). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Coming Christ. Four Broadcast Addresses for the Season of Advent* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951). BARRETT C. K., «New Testament Eschatology», *Scottish Journal of Theology* 6 (1953) 151ἔξ. ΑΓΟΥΡΙΑΗ Σ., *Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἑσχατολογία τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης* (Ἀθήνα, 1954). SCHWEITZER A., *The Mystery of the Kingdom of God. The Secret of Jesus' Messiahship* (London, 1956). LUNDSTROM G., *The Kingdom of God in the Teaching of Jesus. A History of Interpretation from the Last Decades of the Nineteenth Century to the Present Day* (Edinburgh: Oliver and Boyd, 1963). ΑΓΟΥΡΙΑΗ Σ., *Χρόνος καὶ Αἰωνιότης. Ἑσχατολογία καὶ Μυστικοπάθεια* (Θεσσαλονίκη, 1964). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἑσχατολογία», στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βιβλικά Μελετήματα 2* (Ἀθήνα, 1971) 83-96. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ ὀργανικὴ ἐνότης τῆς βιβλικῆς ἐσχατολογίας», στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βιβλικά Μελετήματα 2*, ὅπ.π., σσ. 97-106. Γ. ΠΑΤΡΩΝΟΥ, *Σχέσεις παρόντος καὶ μέλλοντος εἰς τὴν περὶ βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας* (Ἀθήνα, 1975). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μεσσιανικαὶ καὶ Ἑσχατολογικαὶ προσδοκίαι τῆς Μεσοδιαθηκικῆς περιόδου* (200 π.Χ-100 π.Χ.), (Ἀθήνα 1973). FLOROVSKY G., *Ἡ Πατερικὴ ἐποχὴ καὶ ἡ ἐσχατολογία*, στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, ἑλλην. μετ. Π. Πάλης (Θεσσαλονίκη, Ἐκδόσεις Πουρναράς, 1979) 73-91. CULLMANN O., *Χριστὸς καὶ Χρόνος. Χρόνος καὶ Ἱστορία στὴ ζωὴ τοῦ Ἀρχέγονου Χριστιανισμοῦ* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἄρτος Ζωῆς, 1980). ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ., *Ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας* (Ἀθήνα, 1980). ΣΤΥΛΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Θ., «Ἱστορικὲς καὶ ἐσχατολογικὲς ὀψεις τῆς ζωῆς τῆς ἐκκλησίας εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην», στὸ *Πρακτικὰ Δευτέρου Συνεδρίου Ὀρθοδόξου Θεολογίας* (Ἀθήνα, 1980) 176-203. Schweitzer A., *Ἱστορία τῆς ἔρευνας τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἄρτος Ζωῆς, 1982). FLOROVSKY G., «Τὰ ἐσχατὰ πράγματα καὶ τὰ ἐσχατὰ γεγονότα», στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Δημιουργία καὶ Ἀπολύτρωση*, ἑλλην. μετ. Π. Πάλλης (Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Πουρναράς, 1983) 279-306. ZIZIOULAS J., «Déplacement de la perspective eschatologique», στὸ *La Chrétienté en débat. Histoire, froms et problèmes actuels. Colloque de Bologne, Mai 1983* (Paris: Editions Cerf, 1984) 89-99. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Eschatology and History», στὸ *Cultures in Dialogue. Documents from a Symposium in Honour of Philip A. Potter*, ἐπιμ. ἐκδ. T. Wieser (Geneva, 1985) 30-39. ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., *Διαλεκτικὴ φυσικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ θεολογία. Ὁ σύγχρονος φιλοσοφικὸς διάλογος φυσικῆς καὶ θεολογίας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ Χαϊζενμπεργκ* (Ἀθήνα, 1985). ΚΑΪΜΑΚΗ Δ., «Ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου καὶ ἡ Παλαιδιαθηκικὴ ἐσχατολογία», *Γρηγόριος Παλαμᾶς 70* (1987) 412-421. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θέματα προφητικῆς ἐσχατολογίας* (Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 1988). ΑΓΟΥΡΙΑΗ Σ., «Ἡ ἔντονη προσδοκία τῶν ἐσχάτων. Ἡ ἀντιμετώπισή τους ἀπὸ τὶς Α' καὶ Β' πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολές», *Δελτίο βιβλικῶν Μελετῶν* 17 (1988) 5-22. ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., «Ἑσχατολογία καὶ Ἀποκάλυψη, ἢ γιατί θεολογοῦμε σήμερα;», στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Δοκίμια Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας. Μεταμοντερνισμὸς καὶ Ἑσχατολογία* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 1988), 65-73. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ ἐσχατολογία στὸ μεταίχμιο θρησκείας καὶ θεολογίας. Ἡ θεολογικὴ σημασία τῆς θρησκείολογικῆς συμβολῆς τοῦ Ἑλιάντε», στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Δοκίμια*

Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας. Μεταμοντερνισμός και Ἐσχατολογία, ὄπ.π., σσ. 89-122. FLOROVSKY G., «Ἡ ἐσχατολογία στὴν πατερνική ἐποχή. Εἰσαγωγική μελέτη», σὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἄρτος Ζωῆς, 1989) 141-157. SCHMEMANN A., «Liturgy and Eschatology», σὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Liturgy and Tradition* (New York: SVS Press, 1990) 89-100. DALEY B., *The Hope of the Early Church. A Handbook of Patristic Eschatology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991). ALLISON D., «Eschatology», *Dictionary of Jesus and the Gospels*, ἐπιμ. ἔκδ. J. Green, S. McKnight καὶ H. Marshall (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1992) 206-209. FILORAMO G., «Eschatology», *Encyclopedia of the Early Church*, ἐπιμ. ἔκδ. A. Di Berardino, Τόμ. 1 (1992) 284-286. KREITZER L., «Eschatology», *Dictionary of Paul and His Letters*, ἐπιμ. ἔκδ. G. Hawthorne, T. Martin καὶ D. Reid (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1993) 253-269. ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ Ν., «Τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐσχατολογίας», σὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Δοκίμιο Ἐσχατολογικῆς Μεταφυσικῆς*, ἑλλην. μετ. Χ. Μαλεβίτσης (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Παρουσία, 1995) 321-400. HIERS H., «Eschatology», *HarperCollins Bible Dictionary*, ἐπιμ. ἔκδ. P. Achtemeier (San Francisco, CA: Harper San Francisco, 1996) 302-305. ΣΚΑΛΤΣΑ Γ., «Ὁ ἄνθρωπος ὡς κάτοπτρον τῶν ἐσχάτων κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης», *Σύναξη* 59 (1996) 45-59. «Eschatology», *Oxford Dictionary of the Christian Church*, ἐπιμ. ἔκδ. F. Cross καὶ E. Livingstone (New York: Oxford University Press, 1997) 560. BEALE G., «Eschatology», *Dictionary of the Later New Testament and Its Developments*, ἐπιμ. ἔκδ. r. Martin καὶ P. Davids (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1997) 330-345. DALEY B., «Eschatology», *Encyclopedia of Early Christianity*, ἐπιμ. ἔκδ. E. Ferguson (New York: Gardand Publishing, 1998) σσ. 383-387. ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ., «Ἱεραποστολή καὶ λειτουργική ἐσχατολογία», σὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἅγία Γραφή καὶ Ἱεραποστολή* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Δόμος, 2001) 185-199 καὶ ἐπίσης *Ἐκκλησία καὶ Κόσμος: Θέματα πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 2002²) 233-251. SKALTSAS G., *La dynamique de la transformation eschatologique chez Gregoire de Nysse. Étude sur les rapports de la pensée patristique à la philosophie grecque ancienne* (Paris, 1998). ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Ἡ ἐσχατολογική διάσταση τῆς Ἐκκλησίας» (Σχόλιος σὸ Ἐβρ. 13,8), σὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐπίκαιρα Ἀγιογραφικά Θέματα. Ἅγία Γραφή καὶ Εὐχαριστία* (Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Πουρναράς, 2000) 130-138. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἱστορία καὶ Ἐσχατα» (Σχόλιο σὸ Ἀποκ. 1:1, 22:6), σὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐπίκαιρα Ἀγιογραφικά Θέματα. Ἅγία Γραφή καὶ Εὐχαριστία*, ὄπ.π., σσ. 151-164. VASILEIADIS P., «L' eschatology dans la vie de l' Eglise: Une perspective chrétienne orthodoxe et son impact sur la vie de la société», *Irenikon* 73 (2000) 316-333. ZIZIOULAS J., «Eschatologie et societe», *Irenikon* 73 (2000) 278-314. ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ., *Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Δόμος, 2002). *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ἐπιμ. ἔκδ. Π. Καλαϊντζίδης (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Καστανιώτη, 2003). ΖΗΖΙΟΥΛΑ Ι., «Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατα», σὸ *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ὄπ.π., σσ. 27-45. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Ἐσχατολογία, Ἐκκλησία καὶ Κοινωνία» σὸ *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ὄπ.π. σσ. 47-62. ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., «Ἐκκλησία καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία», σὸ *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ὄπ.π., σσ. 63-79. ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ., «Ὁ ἄνθρωπος ὡς πρόσωπο στὴν Πρωτολογία, Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία», σὸ *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ὄπ.π. σσ. 107-117. ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., «Χριστιανική καὶ Ἑβραϊκή Ἐσχατολογία», σὸ *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ὄπ.π. σσ. 119-124. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ., «Ἱεραποστολή καὶ Ἐσχατολογία», σὸ *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ὄπ.π. σσ. 171-190. ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., «Νέα θρησκευτικότητα καὶ Ἐσχατολογία», σὸ *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ὄπ.π. σσ. 375-394.

ΑΤΜΑΤΖΙΔΗ Χ., *Ἡ ἐσχατολογία σὴν Ἐπιστολή Πέτρου* (Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Πουρναρᾶς, 2005). W. NICHOLSON, «Eschatology», *Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, Τόμ. 1 (2011) 225-226. ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ., *Μεσσιανισμός καὶ ἐσχατολογικὲς προσδοκίαι στὰ Ἀπόκρυφα καὶ Ἀποκαλυπτικά κείμενα τῆς περιόδου 200 π.Χ. ἕως 100 μ.Χ.* Ἐκδόσεις Παρησία, Ἀθήνα 2014², μεταγλωττισμένη καὶ ἐπαυξημένη.